

Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján

„Rájok minden szemből nevetett a lélek”
(Toldi estéje 2/16)

1. „A nyelv törvényeiről azt mondja Arany: Nyelvész urak jobban »tudják«, | A költő jobban »érzi«. Ugyanezt mondhatnók a humorról is” – írja Szinnyei Ferenc (1905: I/230). Vagyis ne sokat bajlódjunk a humor meghatározásával, mert lehetetlen, amúgy is érezzük (hasonló véleményen lehetett Riedl Frigyes is, mert csak egy szép körülíró, azaz retorikai meghatározást ad Arany-monográfiájában, 1982: 211). Természetesen ez a nagy igazság nem ment fel az alól, hogy ne adjak némi tájékoztatót, elsősorban Arany humorfelfogásáról. Azt hiszem, a lényeget mottóm ragadja meg: nevet a lélek. Az is nagy kérdés, hogy mikor és milyen lélek nevet, vagyis milyen korban, milyen emberek, mit tartanak humorosnak. Az aktuális „hallgatóság” még nehezebbé teszi a választ.

„A humor igen széles jelentésű és képlekeny fogalom, amely a nevetéssel és a vidámsággal kapcsolatos különböző jelenségekre vonatkozik. A humor az a képesség, amely lehetővé teszi a vidám érzületet és a dolgok derűs szemlélését. Humoros az a beszéd, szöveg, műalkotás, személy vagy jelenség, amely nevetést vált ki” – írja Krupp József a *Retorikai lexikonban* (Adamik 2010: 532). Vidám érzület és a dolgok derűs szemlélése – ezek az alapvető jellemzők; a „dolgok derűs szemlélése” megfogalmazásban benne van a 19. századi esztétika és Arany János humorfelfogása. Thomas Mann, akit az irónia nagymesterének tartanak, többre tartja a humort az iróniánál, mert az irónia intellektuális nevetést vált ki, a humor viszont szívet dagasztó kacagást (l. a *Retorikai lexikon* szócikkében). A hétköznapi ember számára is szívet dagasztó kacagást jelent a humor. Van azonban némi különbség a derűs szemlélődés és a harsány kacagás között, ezért vizsgáljuk meg először magát a fogalmat.

A *humor* fogalom eredete a késő középkori temperamentumtanhoz köthető, amely szerint a humorok¹ azok a testfolyadékok, amelyek meghatározzák egy személy temperamentumát. Arany János tudta ezt:

Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi *nedv*
(Humor) nevetett s olykor szívre hat. (Bolond Istók I/1)

¹ Hantz Jenő azt írja nagy tanulmánya bevezetésében, hogy a *humor* kapcsolatban van a *humus* (humusz) szóval, és eredetileg a talajban lévő nedvességet jelentette. A két szónak semmi köze egymáshoz etimológiai szempontból, de összekapcsolásuk szellemes. Érdekes, hogy a humortalan emberre azt mondjuk, hogy „száraz ember”.

Máris felütjük a fejünket: most *víg-szomorkás*ról beszélünk? Aranynak sajátos humorfelfogása van?

Úgy vélem, hogy a nevetéssel foglalkozó szakirodalomnak két nagy vonulata van. A retorikák uralják a terepet a 18–19. századig, ezután jelentkeznek a humorelméletek a filozófiai-esztétikai irodalomban.² Ennek a váltásnak az is lehet az oka, hogy a retorikák átmenetileg visszaszorulnak, elsősorban a romantika hatására.

1.1. A retorikák a szellemességről. A humor speciális, esztétikai fogalmát az antik retorikusok nem ismerték (a szó maga létezett), de sokat írtak a szellemességről és a nevetésről, például Cicero a *De oratore* című művében (2, 54–71) és Quintilianus *Szónoklattana* hatodik könyve harmadik fejezetében. A későbbi századokban is fontosnak tartották a retorikák szerzői; a szellemességet tanácsolták, óvtak viszont a gúnytól, mert visszájára fordulhat; az iróniát sem javasolták, mert nem értik, illetőleg félreérthetik az emberek.

A retorikákban fontos fogalom volt az *acumen* 'elmesség', *acutus* 'elmés'. Cicero és Quintilianus hosszasan fejtegeti mibenlétét és árnyalatait: sok tényezőtől függ, például szellemes metaforáktól, szójátékoktól, enthümémáktól. Különösen sokat írtak a szellemességről (*acutezza* 'elmeél') a humanista és a barokk retorikákban. Baldassare Castiglione *Az udvari ember* (1528) második könyvének háromnegyed részét – jórészt Cicero eszme-futtatását követve – a szellemesség kifejezőeszközeinek szenteli, nyelvi (szellemes mondások, szójátékok, metaforák stb.) és mozgásbeli (pl. gesztusok, arckifejezés) lehetőségeket sorolva. Nálunk Csokonainál fordul elő az *acumen*, *acuta*, *argutiae* terminus (Szalay 1983: 243), ez a terminushasználat a retorikai vonulatba illeszkedik. A komikusra pedig a *furcsa* terminust találta ki, a komikus eposzt *furcsa epopeiának* nevezi. Szalay Károly kiemeli, hogy Csokonai a kontrasztelméletet kiegészítette a késleltetés és a meglepetés fontosságával (Szalay 1983: 244): „a komikum Csokonai szerint eleven struktúra, a téma, az alkotó és a befogadó személy egymáshoz való viszonya döntő szerepet játszik hatásában”. A befogadó figyelembe vétele is a retorikai szemlélet számlájára írható.

1.2. Az esztétikák a humorról. Nagy a humor jelentősége a filozófiai-esztétikai gondolkodásban is, terminussá a 18. század vége felé vált. Alapos áttekintést ad a *Retorikai lexikon*, de sok tanulmányt lehetne még említeni, régieket, újakat egyaránt.

A humorral foglalkozó hazai szakirodalom is nagy. Most csak két tanulmányra hívom fel a figyelmet. Hantz Jenő 1888-ban (Figyelő XXIV, XXV) közzölt *A humor és Arany János humora* című tanulmányának kétharmada a humor elméletével foglalkozik, alaposan és korrekten ismerteti a német esztétikai elméleteket. Szinyeyi Ferenc 1903-ban *A humorról szóló magyar elméleti irodalom* áttekintését adja (Egyetemes Philológiai Közlöny 660–73, 735–49). Érdekességképpen megemlítem, hogy az első latin nyelvű magyar esztétika 1778-ban jelent meg, Szerdahelyi

² Attardo *Linguistic Theories of Humor* című, a humorkutatók által sokat idézett könyvének történeti áttekintéséből teljességgel hiányzik a retorikák és a 19. századi német filozófiai-esztétikai irodalom említése.

György műve (*Aesthetica sive doctrina bona gustus*), kétféle humort különböztet meg: vidámat és morózust. Az első nagyobb magyar nyelvű tanulmány ismeretlen szerzőtől (talán Döbrentei Gábortól) a Tudományos Gyűjteményben jelent meg 1825-ben, címe: *A kedvi-csiklandról, vagy kedvi-csapongásról, azaz a szeszélyről és a humorról*. Szinnyei esztétikai munkákat értékelő, alapos áttekintése kiemeli Bérczy Károly és Reviczky Gyula tanulmányait. Szinnyei a következő meghatározást adja: „A humor hangulat, melyet a reflexió táplál. Alapja bizonyos világnézet, mely az élet ellentétein alapul s ezeket az ellentéteket kibékíteni, harmóniába olvasztani törekszik s mint ilyen, magas álláspont. A komolyság és derűtség vegyülete; a komikum és a szatíra csak eszközei. Jellemzi a nagy tapasztaltságból és mély kedélyből eredő emberszeretet. A legújabb korban jelenik meg az irodalomban, főleg az északi népeknél s mindinkább terjed” (Szinnyei 1903: 749). Figyelemre méltó, hogy ezek a szerzők a retorikákban már nem vizsgálják a szellemesség, a nevetés fogalmát (a maiak sem), ez feltérképezésre vár.

A 20. század második felében kiemelkedően sokat és alaposan foglalkozik a szatírával, a komikummal és a humorral Szalay Károly. Szerinte megkülönböztethetünk filozófiai vagy esztétikai, pszichológiai, politikai, sőt szerzői komikumelméleteket (Szalay 1983: 222), és egyaránt értékes lehet egy vaskos könyv és egy rövid szerzői megjegyzés. Arany János is röviden írt a komikumról és humorról, mégis alapvető a megállapítása. Napjainkban is sokat írnak a humorról kül- és belföldön egyaránt, például a Magyar Művészet folyóirat 2015/2. májusi száma teljes egészében a humornak van szentelve, ismeretese az interdiszciplináris humorkonferenciák (anyagukat a Tinta Könyvkiadó publikálta).³ A humor óriási szakirodalmára csak utalni kívántam, számunkra sokkal fontosabb Arany humorfelfogása.

1.3. Arany János a humorról. Széptani jegyzeteiben szétválasztja a nevetségest és a humorost. Direkt és indirekt szépet különböztet meg. A kellemes és a főséges egyenesen hatnak ránk, ezért *direkt szépek*. A nevetséges nem szép, de felidézi bennünk a szép képzetét, mégpedig az ellentét által, mely „a nevetséges tárgy és a bennük lévő *szép* közt van”. „A nevetségest tehát mondhatjuk ellentétes vagy indirekt szépnak” (*Széptani jegyzetek* 15. §). A nevetséges azonban nem mindig valósul meg tisztán, vagyis elvegyül a főséggel vagy a kellemessel; így jönnek létre a vegyes fajok: a szatíra, a humor és a naiv.

A humor tehát „vegyes faj”, jellemzőit ekképp fogalmazza meg: „*A humor*, (melyet némelyek nedélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen), hasonlóképp csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve főséges. Nevetséges álarcába rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvén s nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomtól ered. A ko-

³ A humorkötetek: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter szerk. 2008. *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit szerk. 2010. *A humor dimenziói*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna szerk. 2013. *Sokszínű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter szerk. 2016. *A humor nagytón keresztül*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

mikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velök. A szatirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önma-ga és a világ felett” (*Széptani jegyzetek* 16. §). A „Hamlet-lelkű” Arany (Babits 1978: 169)⁴ a humorról is fájdalmasan gondolkodott. „Arany derűje alatt ólmos testvériségben él a valósággal s mély meghasonlásban az emberek reményeivel” (Németh László 1975: 567). A *Jóka ördögében*, *A bajuszban* még derűs, magával ragadó humora. „Később nagy gonddal fejlesztette magát a rezignált bölcsesség észderűje felé” (uo.). Németh László rátapintott a lényegre: „rezignált bölcsesség észderűje” jellemzi Arany költészetét, legalább is egy részét.

Mindezt igazolva, Arany így ír „vígeposzáról”, *A nagyidai cigányokról*, amelyet megjelenésekor – 1853-ban – nemigen értettek kritikusaí:

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék *nevetni*, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világsoda,
Kétség’ esett kacaj lón Nagy-Ida.
(Bolond Istók 2/8).

Arany tehát szétválasztja a neveltséget és a humorost: a humoros csak a felszínen nevetető, a háttérben sokszor keserűség húzódik meg. Reviczky Gyula ebben az értelemben ír Arany humoráról: „Kacag az emberiségen, s megsiratja az egyes embert. E két érzelem keveréke a humor” (*Arany mint humorista*, Fővárosi Lapok 1874, 231. sz.). (A humor tehát összetett érzelem. Az összetett érzelmeket – mert sokféle van, és nagyon jellemzők Aranyra – legjobban példázza a Bolond Istók 2. énekének 7. versszaka.⁵)

Humorának összetettségét életének megpróbáltatásaival magyarázzák a kortársak. Hantz Jenő – a humorelméletek alapos bemutatása után – azt állapítja meg, hogy „A humor megszületésének első feltétele [...], hogy az egyénnek bizonyos

⁴ Riedl Frigyes is Hamlethez hasonlította Aranyt: „nem hiába, hogy épp a tépelődés drámáját, *Hamlet*-et választotta fordításra” (Riedl 1982: 31).

⁵ A retorika egyik nagy témája: a betű és a tartalom ellentéte. Nem véletlenül idézi Babits az alábbi versszakot a *Fortissimo* című versét védelmező írásában (*Istenkáromlás* 1917, vö. Babits 1978: 466), és zárásként, a legerősebb érvként, nem véletlenül idézi Vörösmartynek *A szent ember* című versét: a remete átkoz, de az áldásra gondol (Adamik 2012: 441–59). (Ez a *hamis-való* ellentét olvasható a *Katalin* vége felé is.)

És engem akkor oly érzés fogott el...

A szőlős gazda is, az egyszeri,

Magánkívül s őrjögve kacagott fel,

Látván, hogy szőlejét a jég veri,

Dorongot ő is hirtelen kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könnyei:

„No hát, no!” így kiált, „én uram isten!

Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*” (Bolond Istók 2/7, 341)

készsége legyen a reflexióra, melyre leginkább az élet ellentétes behatásai gerjesztenek” (Hantz 1888: III/13). Ezért végigilemzi Arany életeseményeit, rámutatva minden mozzanatnál a humor lehetséges forrására. Sógorához, Ercsey Sándorhoz Nagykörsőről 1851. november 12-én írt levelének részlete jól érzékelteti, miről van szó: „Azonban, valamint majd minden háznak Kőrösön, ennek is megvan az a hibája, hogy nedves, a lakószobákon kívül, mely elég száraznak mutatkozik. Fizetünk pedig érette 100 pengőt, a nedvességért nem kell fizetni külön” (Ercsey 1883: 61).

Hantz gondolatmenetét követi később Szinnyei Ferenc is: „A sok lelki és testi szenvedés magyarázza meg, hogy Arany humorának alaptónusa sötétebb és inkább a melancholia vagy a keserűség felé hajlik, mint a játshi vidámság felé” (Szinnyei 1905: 250). Hasonló jellemzést ad nagyszalontai barátja, Rozvány György is: „Nála csak a lélek nevetett” (Sáfrán 1973: 166). Ez az összetettség valóban alaptónusa Arany humorának, de fellelhető benne – helyesen veszi észre Nyilasy Balázs – az a féktelen rabelais-i nevetés is, amelyről Bahtyin írt (Nyilasy 1998; vö. Druzsín 2003), de még a fekete humor is (a későbbiekben igazolom).

1880. december 10-én írta Arany János *En philosophe* című versét annak igazolásául, hogy mennyire fontos volt a humor életében, és mennyire fontos általában életünkben:

Azt hívém, hogy életem,
 Filozóf módjára,
 Csöndes daccal végzem majd,
 Ha jutok fogytára.

Azt hívém, tört dal lesz az,
 Mely derülten játszik,
 Míg rájegyzi jámbor kéz:
 „A többi hiányzik.”

Most látom, hogy ami volt,
 Eltűnt édes mámor;
 „Vanitatum vanitas”
 Maga is a *humor*.

Nem marad Kómosz velem,
 Csak a szende múzsák,
 Csak a humor-nélküli
 Pusztá nyomorúság.

1.4. Sokféle hangulat, átfedések. A humornak sok fajtája lehet: derűs humor, szomorkás humor, fekete humor, akasztófahumor. A retorika terminusaival azt mondhatjuk, hogy a logosz-éthosz-pathosz hármasságából a pathosz, az érzelmi érvelés a leghatékonyabb: a humorban az érzelem dominál, ezért hatása igen erős (ám ez az érzelem sokféle lehet); bár Bergson szerint „a komikus képzelet a maga

módján akár legnagyobb túlzásaiban is észszerű” (1968: 36). Az iróniában túlságosan is jelen van a logosz, azaz a gondolatiság; a gúny pedig minden változtatásban durva, Arany szerint „tüzes szikrái” vannak: „...s mintha gúny | Tüzes szikráit ontaná” (*Katalin*). Meglehetősen nehéz megmondani, hol a tréfa, a humor, a szatíra, a gúny, az irónia határa. Hantz Jenő szerint a szatirista az ellenfélnek szánja nyilait, nem törődik senkivel, a humorista a nyilat maga ellen irányozza (Hantz 1888: III/18). *A nagyidai cigányok* kapcsán ezt írja Szinnyei: „A humorban lehet sok satira. A derült humorban enyhébb, mely csak megmosolyogja a gyarlóságokat. A gúny célja itt csak mulatság vagy mulattatás. A satíraban a gúnyolódás célja maga a gúny. A keserű humor igen sokszor öngúny. Az objective tekintett komikus dolog célzatát tekintve lehet satirikus” (Szinnyei 1905: 61). Szalay Károly egész könyvet szentel a komikum, a szatíra, a humor, a gúny, az irónia meghatározásának (Szalay 1983); elkülöníthetők, de ritkán jelentkeznek tiszta formában.

Arany műveiben keveredik a sokféle hangulat. Szinnyei szerint *Az elveszett alkotmány* gúnyos, satirikus eposzparódia, *A nagyidai cigányok* humoros komikai eposz; szatíra a *Vöjtina I. és II.*, a *Poétai recept*, a *Lisznyay Kálmánnak*, *A poloska*, az *Írjak? Ne írjak?*; a *Bolond Istók* humoros verses regény (Hantz is, Szinnyei is párhuzamosan elemzi *Az apostollal* és Byron *Don Juan*jával); a *Toldiban* „a humor derült formája” a két Bence alakjában valósul meg; a *Buda halála* komoly eposz, kevés benne a humor,⁶ a *Murány ostromában* még kevesebb; *A Jóka ördöge* viszont „népies zamatú derült humor”, *A bajusz* humor némi szatírával, *A fülemile* humora pedig valóságos remek, és ilyen *A tudós macskája*, a *Hatvani*, *A hegedű* és a *Juliska elbujdosása* is.

Láthatjuk, hogy az Aranyról szóló szakirodalom óriási, és a kezdetektől felfigyelt költészetének humorára. Legutóbb Tarjányi Eszter *Arany János és a parodisztikus hagyomány* című monográfiájában feltérképezi a szakirodalom nagy részét (Tarjányi 2013: 63. kk.), hasonlóan alapos áttekintést ad Z. Kovács Zoltán (2001: 148. kk.).

Általában nyelvi játékaire figyelnek fel méltatói. „Humoros, satirikus, tréfás versei telides-teli vannak a legbohóbb szójátékokkal” – írja Tolnai Vilmos, de hangsúlyozza „szomorkás-víg” humorát is (Tolnai 1917: 370). Szinnyei a következő humort keltő nyelvi eszközöket sorolja fel, sok-sok példával: tréfás, valamint túlzó (hiperbolikus) hasonlatok, furcsa jelzők, népnyelvi fordulatok, tréfás szólások, közönséges, mindennapi szavak használata költői előadásban (ezt nevezzük ma stílustörésnek), idegen szavak használata, a szavakat tréfás szókapcsolatokban használja (*fentírt fülemile*), disszonáns szókapcsolatok (*szép rendetlenség*), szójátékok, tréfás trópusok és figurák (Szinnyei ezeket a terminusokat használja), játékos rímelés (Szinnyei 1905). Ferenczy Géza felhívja a figyelmet a tréfás etimológiákra is (Ferenczy 1957: 396), és ne hagyjuk ki a mókás neveket sem.

⁶ A *Buda halálában* valóban kevés a humor, de azért fellelhető benne. Ott bujkál a hasonlatokban, a metaforákban. A tizedik ének vége felé pedig van egy kacagató epizód, mégpedig az udvari bolond, Cerkó nonszensz verse, „hahota nagy zendüle rája”:

„Borju nyerítését, uraim! kergettem,
Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Vereb árnyékába szalma nyilat löttem,
Vén fa csikorgással tarsolyt teli szödtem...”

Úgy tűnik, hogy az érvelés humoros lehetőségeivel nem foglalkozott a szakirodalom, ezért Arany érvelésének humorára – humorának sokféle árnyalatára – összpontosítok, követem *Jókai és retorika* című könyvem érvelési részének gondolatmenetét. Először a példa és az enthüméma humoros alkalmazásáról lesz szó, majd a toposz-logika játékosságáról, végül röviden a szerkesztés és a stílus-eszközök humoráról írok, hiszen a szerkezet és a stílus is érvel. De előbb bizonyítanom kell, hogy Aranynak volt némi köze a retorikához.

2. Arany János és a retorika. Szükséges tehát néhány szót ejteni Arany retorikai műveltségéről, valamint retorikus magtartásáról. Majd pedig röviden jelzem, hogy mit értek retorikán.

2.1. Arany János ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely az iskolában alapos retorikai képzést kapott: tanulmányozták, sőt eredetiben olvasták a klasszikusokat (Ercsey 1883: 9; Kibédi Varga 1983: 548). Ismerték a korabeli retorikákat is: 1783-ban jelent meg Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres* (Retorikai és szépirodalmi előadások) című világszerte ismert műve, amelyet több nyelvre lefordítottak, így magyarra is lefordította 1838-ban Kis János *Blair Hugo retorikai és esztetikai leckéi* címen. Arany ismerte Blair retorikáját (Tarjányi 2013: 52), minden bizonnyal hatott is *Széptani jegyzeteire*: mindkét mű az ízlés és a szép fogalmával kezdődik.⁷

Poétika, retorika, dialektika volt az iskolai tanulmányok sorrendje. Arany egységben látta ezeket a területeket (mint Blair), a művészetekről értekezve három csoportot állapít meg, a második: „*Hangzó művészetek* (Artes acusticae, tönende Künste), melyek tárgyukat *hallhatólag* adják elő, mint: *zene, költészet, szónoklat*. Ezek közül a két utolsót, minthogy már nemcsak pusztá hangokban, hanem *értelmes szavakban* nyilatkozik, saját elnevezéssel *szóló művészetnek* (redende Künste) nevezzük” (*Széptani jegyzetek* 4. §). A szónoklatot tehát művészetnek tartotta, egyenrangúnak a zenével és a költészettel.

Költeményeiben is szép számmal találunk retorikai reflexiókat. Kiderül belőlük, hogy ismerte a retorika lényegét.

Az alábbi idézet azt bizonyítja, hogy a formális logikát ismerte, de nem vonzotta. Jól látta, hogy a retorikai és a dialektikai érvelés különbözik a formális logikaitól. Jellemző, hogy az okozat helyett az ok *fiáról* ír (hiszen az ok hozza létre az okozatot – logikus), és ez *észtanszerűbb*, vagyis nem azonos az észtannal (az észtan a logika magyarított neve volt), de emberibb, jobban kapcsolódik az ember mindennapi gondolkodásához (pontosan Kant és Spinoza korlátozta az

⁷ Blair az első öt előadásban foglalkozik az irodalomkritikával, az ízléssel, a széppel, a fenségességgel, a tehetséggel, vö. a *Retorikai lexikon* Blair-szócikkével. A *Széptani jegyzetek*hez fűzött magyarázatok nem említik Blair hatását, de szerintem kimutatható. Figyelembe vehette a következő művet is: Tatay István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosódiaival, metrikával, s költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágításával*. Pest, 1846 (Arany 1962: 633).

érvelést a formális logikára, és nem ismerte el a retorikai érvelést; Arany ezzel is tisztában volt):⁸

Nem volt erős fej: kategóriák
Szerint sehogysem járt bolond esze;
A logikában nincs gyöngébb diák,
Major- s minorban ő nyakig vesze,
Vagy az *okot* nem lelte, vagy *fiát*;
Kivéve, mint pók, ha mit *érez*:
Mert (amin elbámulna Kant, Spinoza)
Észtanszerűbb volt verse, mint a próza.
(Bolond Istók 1/27)

A szillogizmus felépítésére utal: három állításból áll, ezek: a nagypremissza vagy premissa maior, a kispremissza vagy premissa minor és a konklúzió. Ezek a formális logika terminusai. A mindennapokban a gyakorlati érvelést használjuk, és ez valószínűségi érvelés. Arisztotelész az *eulogosz* terminust használta, jelentése 'valószínű', de még inkább 'észszerű'. Erre is utalhat Arany az *észtanszerűbb* kifejezéssel, összerántva az észtant (logikát) és az észszerűt (valószínűt). Szinyeyi azt írja, hogy az érzéseire bízta magát (Szinyeyi 1905: 235), ez igaz, de szerintem többről van szó ebben a rendkívül tömör megfogalmazásban: olyan világosan látásról, amely csak a 20. század második felének retorikusait, például Perelmant jellemezte. De másutt is felbukkannak verseiben a retorika nyomai, sőt alaptételei:

Ha, kegyes olvasó, immár azt kívánod,
Hogy az ütközetről neked adjak számot:
Ki? kit ölt meg? és hol? mért? mikor? miképen?
Ki segítségével? – hát elmondom szépen.
(A nagyidai cigányok, 3. ének)

A formális logika tehát nemigen vonzotta, de a retorika rendszerét ismerte. A fentebb idézett versszak a hét retorikai kérdés, pontosabban a körülmények kérdéseinek idézése: *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*, azaz: ki?, kit?, hol?, milyen eszközökkel?, miért?, milyen módon?, mikor? Meglehetően ironikus ez a versszak. Azt jelzi ugyanis, hogy a korabeli olvasónak is volt retorikai műveltsége, voltak az iskolából hozott retorikai elvárásai: ezekre a meglévő ismeretekre apellál, mint egy jó tanár.

⁸ Perelman az *Új retorikában* és *A retorika birodalma* című művében tárgyalja ezt a kérdést. A retorikai érvelés különbözik a formális logikai érveléstől; valószínűségekkel operál, véleményekkel, amelyekről lehet vitázni. Kant kiüzte a véleményeket a filozófiából, Spinoza is (a magyar fordítás, 21). Arany ezt a különbséget tökéletesen tudta. Babits Mihály azt írja, hogy Arany lelkiismeretessége három formában nyilvánul meg, ezek: a költői realizmus, az erkölcsi lelkiismeretesség és a tudós lelkiismerete. Dicséri prózai dolgozatait, és arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy több megállapításával is megelőzi a korát és a világnagyságokat (Babits 1978/1910: 175–6). Ilyen megállapítása az idézett különbségtétel a formális logika és a gyakorlati, észszerű érvelés között; nyilván olvasta Arisztotelész *Rétorikáját* és a római retorikusokat.

A stílus alapkövetelményei *A C. Herenniusnak ajánlott retorika óta* (Cornificius 2001): nyelvhelyesség, világosság, ékesség és mindenekfelett az illőség; „nevezd meg ön nevéen a gyermeket”: azaz beszélj helyesen és világosan, s tartsd be az illőség szabályát. Ez a három alapvető stílusérvény. Arany költészetére jellemző „a külső kifejezésnek teljes simulása a tartalomhoz” (Tolnai 1917: 371), ez tulajdonképpen az illőség elvének követése, amelyről az önmegfigyelésről, önreflexióról ismert Arany így ír:

Szólj erővel, és nevezd meg
 Ön nevéen a gyermeket;
 Szólj gyöngéden, hol az illik,
 S ne keríts gyengeket.
 (Intés, 1877. szept. 29.)

A retorikák három beszéd-fajta tárgyaltak, ezek: a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki beszéd. Tanácsadó beszédnek minősülhet néhány költeménye, ilyen a *Domokos napra*, a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*⁹ és visszájára fordítva a már-már cinikus *Írjak? Ne írjak?* Több bemutató és tanácsadó beszéd hangzik el a *Buda halálában* (l. lentebb) és a *Murány ostromában*. A retorikák a bemutató beszéd kapcsán hosszasan és aprólékosan tárgyalják a táj, a személy, a műalkotások stb. leírását, olyan stílus-eszközöket mutatnak be, mint topographia (helyleírás), proszopographia (személyleírás), ekphraszisz (műalkotások leírása), még a metafora forrásait is részletezik.¹⁰ Lehetséges, hogy Arany gondos leírásai megerősítést kaptak retorikai tanulmányaiból.

Minden retorika hangsúlyozza a hallgatósággal való kapcsolatot (sőt Arisztotelész a hallgatóság alapján határozza meg a három beszéd-fajta, azaz beszéd-műfajta). Ez a kapcsolattartás erős Aranynál (hasonlóképpen Jókainál is); megfigyelhetjük a Toldiban, de sok más művében is. A modern művek jellemzője a perspektíva és a nézőpont folytonos módosítása, az olvasó játékba invitálása (Nyilasi 2011: 12, 104), ez utóbbi a Genette által megfogalmazott narratív metalépszisz (l. a tanulmány végén). (Az olvasóhoz való fordulás stílus-eszköz is, az *apostrophé* gondolatalakzata, Arany gyakran él vele, vö. Tarjányi 2013: 147.)

Annak idején azt tanultuk, hogy a „nyájas olvasó” emlegetése a regény fejletlenebb, kezdetleges fajtájára jellemző. Ez a megállapítás így nem igaz: a retorikából örökölt természetes, emberi magatartásról van szó, arról, hogy az író partnerének tartja mindenkori hallgatóját, olvasóját, nem lehet szava pusztába kiáltott szó. Inkább a *nyájas* jelzőnek van valamiféle biedermeieres, édeskés jellege, mint a *kegyesnek* vagy a *kegyednek*. 19. századi művek használják, Arany ironikusan:

⁹ A tanácsadó beszédnek két fajtája van: a *suasoria* a tulajdonképpeni tanácsadó beszéd, a *paraineszisz* életviteli tanácsokat ad; a *Domokos napra* tipikus paraineszisz; a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* is azzá válik a végére.

¹⁰ Sok példát idézhetnénk a klasszikusoktól kezdve a modernekig, de csak első hazai retorikánkra, Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába két könyvben* című 1639-ben megjelent könyvére utalok. Ebben például részletesen ír arról, hogy a szónok vagy az író honnan merítheti metaforáit, nyolc forrástartományt számoltam meg benne.

Ment, – hogy hová? azt meglátja kegyed,
 Meg fogja látni, nyájas olvasó!
 Csak légyen őt velem követni jó. (Bolond Istók, 1/117)

– Tudnillik, képzeld kegyes olvasnok, hogy ahol jő –
 (Úgy hiszem a *nok*-ot itt meg fogja bocsátni Nagy Ignác,
 Kényszerítő szükség toldatta ki versemet ezzel.)
 (Az elveszett alkotmány, első ének)

Arany lapalji megjegyzése: „Nagy Ignác gúnyolta az igen elszaporodott -nok, -nök szóképzést. Méltán, de azóta még inkább elszaporodott.” (A lelkiismeretes Arany műveiben sok megjegyzés, lábjegyzet található.)

2.2. Mit értek retorikán? Mivel a retorikáról sok tévhit kering, meg kell határoznom, mit értek retorikán (ennek más is szükségét érezte, pl. Corbett 1969). Quintilianus meghatározása szerint „a retorika a jól beszélés tudománya” (*Szónoklattan* 2, 15, 38), amelynek célja egy bizonyos hallgatóság meggyőzése jó beszéddel vagy írásművel, azaz mind szakmai, mind etikai szempontból jó beszéddel. Területei az invenció (feltalálás), a diszpozíció (elrendezés), az élokúció (stílus), a memória (emlékezetbe vésés) és a pronuciáció (előadásmód). Teljes rendszere kialakult az antikvitásban, évszázadokon át az alapoktatás részét képezte (a trivium, vagyis az alapképzés tárgyai grammatika, retorika és dialektika voltak), a romantika korától egy időre háttérbe szorult, majd megújult a 20. század második felében. Már a Herennius-retorikától kezdve (Cornificius 2001), de különösen a reneszánsztól szoros kapcsolatban volt a poétikával és a műfajelmélettel, ezért mind kultúrtörténeti, mind irodalomtörténeti szempontból jelentős (Kibédi Varga 1983: 556): „Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül” (uo. 557). Ez a megállapítás a 17. századra vonatkozik (Kibédi Varga Gyöngyösiről értekezik), de még érvényes jó kétszáz évig.

A retorikának két pillére van: az érvelés és a stílus. Ez a retorika szíve és lelke – ahogy a régiek fogalmaztak. (Az invencióban nemcsak a téma feltalálása és az anyaggyűjtés van, hanem az érvelés is, ezért ez a retorikák leghosszabb része.) Sajnos, a közvélekedésben a retorikát leszűkítik: egyrészt becsapással, a manipulációval azonosítják, másrészt csak a stílussal, szűkebben véve csak a fellengzős stílussal (Riedl Frigyes Aranyra „retorikai fellengést kerülő tömörségét” dicséri – Riedl 1982: 279), harmadrészt pedig egyszerűen csak a beszédtechnikával. Talán mostanra helyreáll az egyensúly, a 20. század második felében megszületett újraértékeléseknek (elsősorban Perelmanék *Új retorikájának*), valamint a klasszikusok magyar nyelven való elérhetőségének köszönhetően.¹¹

A 19. század első felében még sokoldalúságának megfelelően, alaposan tanították, ezért indokolt akkori szerzőink műveit retorikai szempontból is elemez-

¹¹ Perelman, Ch.: *A retorika birodalma*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest, közlés alatt; az első hazai latin nyelvű retorika fordítása: Pécseli Király Imre: *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest, 2017.

ni. Az érvelés az elemzési szempontom, de tágan értelmezve, hiszen a szerkezet és a stílus is érvel.

2.3. Az érvelésnek szellemeskedésre történő felhasználására már Quintilianus is felhívta a figyelmet: „Az érvelés valamennyi forrása szintén alkalmat ad tréfás megjegyzésekre.” Egy-egy példát ad a meghatározásra és a felosztásra, majd így folytatja: „Éppen így hasonló anyagot biztosít a nem, a faj, a sajátosságok, a különbségek, az összekapcsoltak, a körülmények, a következmények, az előzmények, az ellentmondások, az okok, az okozatok, illetve az egyenlő, nagyobb és kisebb dolgok összehasonlítása. Ez ugyanúgy érvényes az összes trópusra” (*Szónoklat-tan* 6, 3, 65–, 6). Ezeket a lehetőségeket azonban nem részletezi, nem ad példákat.

A modern retorikatörténetben korszakalkotó mű Chaïm Perelman és Lucie Olbrechts-Tyteca könyve: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation (Új retorika. Értekezés az érvelésről)* 1958 (angol fordítása: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation* 1969). Perelman később egy rövidített változatot közölt: *L'Empire rhétorique. Rhétorique et argumentation (A retorika birodalma. Retorika és érvelés)* 1977, ezt több nyelvre lefordították (angol kiadása: *The Realm of Rhetoric* 1982), magyarul is megjelenik a közeljövőben: *A retorika birodalma*. Perelmant a legnagyobb hatású szerzőnek tartják a retorikai érveléstudomány terén Richard Whately óta, elnyerte a *20. század Arisztotelésze* melléknevet, Joachim Knappe *Allgemeine Rhetorik* című könyvében csak öt emeli ki a modern retorikusok közül.¹² Méltán, ugyanis arisztotelészi alapon saját érvelésrendszert dolgozott ki. *A retorika birodalma* számos fejezetében kitér az érvelés humorára is. Ezen a ponton bővítette ki munkásságát asszisztense, Lucie Olbrechts-Tyteca *Le Comique du discours (A szöveg komikuma)* 1974 című könyvében. Ebben Perelman érvelési rendszerét követi, és mindenütt hoz a humoros megoldásra példákat.¹³ Én nem követtem Perelman rendszerét, egyszerűbbnek tartottam megmaradni a klasszikus topikánál (egyébként a két rendszer között sok az átfedés).

Tehát a retorikai érvelést (példa és enthüméma, toposz-logika) vizsgálom, kismértékben a szerkesztést és stílust, főleg a humorra összpontosítva. Egyébként minden érvelési lehetőséget lehet helyesen használni: lehet hibásan használni, lehet manipulálva használni, és lehet játékosan, humorosan használni. „Nincs a világnak olyan tárgya, jelensége, aminek ne lehetne játékként hasznát venni” – írja Vargha Balázs *Arany János játékei* című könyve előszavában (Vargha 1994: 5).

3. A retorikai érvelés két fő eszköze a példa (görög: *paradeigma*, latin: *paradigma*, tkp. retorikai indukció) és az enthüméma (tkp. retorikai dedukció, retorikai szillogizmus). Arisztotelész ezt írja a *Rétorikában*: „Mindenki bizonyítással

¹² Knappe, Joachim 2000, *Allgemeine Rhetorik*. Stuttgart: Reclam. A következőket tárgyalja: Arisztotelész, Rhetorica ad Herennium, Cicero, Quintilianus, Notker Teutonicus (az első német retorika, latin nyelvű), Friedrich Riederer (az első német nyelvű retorika), Petrus Ramus, Johann Christoph Gottsched, Chaïm Perelman.

¹³ Perelman rendszere: összekapcsoló vagy asszociatív érvek – szétválasztó vagy disszociatív érvek. Az összekapcsoló érvek lehetnek: kvázilogikai érvek, a valóságon alapuló érvek és a valóságot megalapozó érvek, mindez számos alcsoporttal. *A retorika birodalma* című könyve nagyrészt ezekről szól.

érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). Ez első pillanatra meghökkenítő megállapítás – hiszen számtalan érvelési lehetőség van –, de arra kell gondolnunk, hogy a következtetés két lehetősége az indukció és a dedukció, módszereiket a formális logika állapítja meg; a mindennapi érvelésben azonban nem a formális logika szerint érvelünk, hanem a gyakorlati – valószínűségi, észszerű – érvelést alkalmazzuk. A gyakorlati érvelés lehetőségei tehát a példa és az enthüméma. (Arisztotelész tehát nemcsak a formális logikát alapította meg, hanem a nem formális logikát, a valószínűségi vagy retorikai érvelést is, ez a különbségtétel azonban elfelejtődött, és a 20. század második felében fedezte fel újra az angol Stephen Toulmin és a belga Chaïm Perelman, a szakirodalom igencsak nagy.¹⁴)

3.1. A példa tehát retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó).¹⁵ Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszas levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); a példa az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Nem lépegetünk esetről esetre, csak egy ugrást végzünk, és mondunk egy szellemes-szemléletes érvet. Arany sem sorol fel tényeket, csak egyetlen szemléletes, mosolyt fakasztó példával érvel:

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.
(Főtitkárság 1869)

Történelmi és kitalált példát különböztetünk meg, a kitalált példa parabola vagy mese lehet, mindig szemléletes, gyakran szellemes. A példát többnyire a tanácsadó beszédben alkalmazzák, akár a történelmi, akár a kitalált példát. A *Murány ostroma* elején a haditanácsban különböző megoldásokat javasló beszédeket mérlegel Veselényi Ferenc (így írta Arany a nevét). A *Buda halálában* is több beszéd hangzik el, közöttük van bemutató és tanácsadó beszéd is. Az eposz azzal kezdődik, hogy Buda tanácskozársra hívja össze a „főket”, és hosszú bemutató

¹⁴ Arisztotelész az *Első* és a *Második analitikában* lefektette a formális logika alapjait, ám tanulmányozta a dialektikus érvelést is, mégpedig a *Topikában*, a *Rétorikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban* (Adamik 2004: 58). Perelman szerint ez a különbség elkerülte a formális logikusok figyelmét, a valószínűségeen alapuló érvelés kiesik érdeklődési körükből. *The Realm of Rhetoric* című könyve (1982) első fejezetében összegezi a problémát, olvasható a *Retorikai lexikon logika, dialektika, filozófia, retorika* című szócikkében. Stephen Toulmin angol filozófus *The Uses of Argument* című művében (1958) egy gyakorlati érvelési modellt állít fel. A formális logikai érvelés cáfolhatatlan premisszákon alapul, és mindig személytelen; a dialektikus érvelés olyan premisszákból indul ki, amelyek általánosan elfogadott véleményt tartalmaznak, ezek vitathatók, az érvelés pedig személyes. Úgy tűnik, hogy a nálunk megjelent érvelési szakkönyvek egy része nem ismeri ezt a különbségtételt, és formális logikai ismeretekkel fászsztják a jogi és a műszaki egyetemek diákjait. Félreértés ne essék: szükség van a formális logikai alapokra, de a gyakorlati érvelés nem ilyen, és tudomásul kellene venni a 20. század második felében kidolgozott szakirodalmát.

¹⁵ Perelman határozta meg a példa, az illusztráció és a modell különbségét. A példa elmondása után vonjuk le a következtetést. A következtetés levonása után illusztrálunk (Perelman 1982: 106–13).

beszédet mond. Beszéde bevezetésében a döntés, a tett nehézségéről, súlyáról beszél, érvelése tele van retorikai példákkal (parabolákkal). Nem fejtegeti a döntés nehézségeit, a tett nehéz megvalósítását, csak – akkoriban mindenki számára érthető – példákat mond:

Ki meri mondani: ezt teszem, ez jó lesz;
Községre, magamra, tisztelet-hozó lesz?
Nyilat is ellőjük – mindennapi példa –
Szél veri utjából, nem jut soha célba.

Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja elébb fékkel igazítani száját;
De neki-bogárzik minden kicsiségre
Viszi tüznek-víznek, lehajítja végre.”
(Buda halála, első ének)

Döntését, vagyis hatalmának megosztását is egy példa segítségével indokolja meg:

Nem csökken az által húnok birodalma,
Hogy kétfelé oszlik tetején hatalma;
Még terebélyesebb a fa, ha kétágu,
Noha egy sudar tán nagyobb magasságu.
(Buda halála, első ének)

Példái a nomád, pusztai emberek környezetéből származnak, „megmarad abban a képzet- és szemléletkörben, mely a népvándorlaskorabeli pusztai, harcias, lovas nép lelkivilágának megfelelő lehetett” – írja Négyesy László; a fenti részletet idézi, de nem említi, hogy ez tulajdonképpen retorikai érvelési példa (Négyesy 1917: 137).

A tanácsban hátul „sunnyogó” Detre másnap felkeresi Budát, és hosszú beszédében elülteti a kétkedést szívében. Persze ez is a tanácsadó beszéd: óvatoságra int, hiszen: „Azzal Buda romlik, ha Etele épül.” Érvelése szintén tele van parabolákkal:

Micsoda tanács ez – ember ilyet halljon! –
Az egy birodalom két főt hogy uraljon?
Féked egyik szárát hogy kibocsásd kézből?
Soha, soha nem költ józan okos észből!

Mert vajon egy lóra két nyeret teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két törnek is, úgy-e nem elég egy hüvely? –
Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?

Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy főt, urrá egész testen;
Egy daru, ék csúcsán, a falka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére.
 (Buda halála, második ének)

Történelmi példával folytatja Detre a „sunnyogást”:

Nem szegte hatalmát Hunor ősöd ketté:
 Utána fia Bor ilyen osztályt tett-é?
 Keve, Kajár, Béla, bölcs Keled és Dána
 Egy helyet egyenkint megültek utána.

Így Apos, így Zombor s valamennyi előd
 Zengő szavu dalban forog a nép előtt;
 Így Bendegúz és Rof, kit te nyomon váltasz:
 Egyedül bírá mind hunok országát az.
 (Buda halála, második ének)

Toulmin-modellel ábrázolhatjuk Detre érvelését (Adamik 2010: 1231):

tény: a hatalom megfelezése → **minősítés:** biztosan → **következtetés:** baj
 ↑
indoklás: példával
 parabolával
 történelmi példával
 ↑
megerősítés: bevezetésül
 saját szavahihetőségét
 bizonyítja, életének
 eseményeivel

Sok parabolát alkalmaz Arany többi művében is, mind a népeletből származnak. Csóri vajda egymaga virraszt, és „gondolkozik mélyen” a másnapi „Nevezetes, fényes, dicső diadalról”. Csak azt sajnálja, hogy „Két szép urfikája, meg a felesége” nem lehet vele, mert belefulladás a Marosba:

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:
 Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot,
 Amely senkinek még soha testén nem volt –
 Anglia-posztóján bársonybul lesz a folt. [...]

Mennyiért nem adná, hahogy őket mostan
 Járáthatná talpig bíborban, bársonyban!
 Így a boldogságán nem örül, csak félig:
Mit ér a nagy lepény, ha nem törhet nekik!
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Szellemes példákat idézhetünk a Toldi-trilógiából:

„Jaj, nagy uram! – mondá – sora van mindennek:
 Keresték, nagy uram! az a sora ennek;
Ahol az úr kedves, ott ebe is kellő...
 De hallgatok inkább – én semmirekellő.”
 (Toldi szerelme, Bence mondja
 Miklós kérdésére, aranyait számlálva, 5/84)

A *Toldi estéjében* is olvashatunk parabolákat, sőt a sokat idézett „eszmei mondanivaló” (nem tudok jobb kifejezést) is népies parabola:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
 Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat:
Mert, ha gyalu nélkül bunkósbot az elme:
Gyakran kétélű tör lesz az kiművelve.
 (Toldi estéje, a külföldön tanuló
 apródokról van szó, 5/12)

Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla,
 „Erejét, formáját, durva kérgét róla:
Mert mi haszna símább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.”
 (Toldi estéje, a haldokló Toldi mondja
 Lajos királynak, 6/28)

Egyik nagy költeménye (régén tanítottuk), a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* tulajdonképpen történeti példákra épülő tanácsadó beszéd. A történelem körforgását példázza (mint Madách). Békében talán Kain előtt élhetett az emberiség, azóta csak gyűlöletet jegyez az Írás. A múlt alapján jósolja meg a jövőt: ami megtörtént a múltban, az megtörténhet a jövőben is. Korunk jellemzőinek részletezése után megállapítja: *Egyszóval a polgárosodás | Fordul reánk csapásul:* – és félelmetes a jóslat, ami utána következik:

Akkor előtör egy vad nép
 Szilaj vére s erénye
 És elborit, mint a tenger
 Hullámi, vagy fővénye. –

A konklúzió, illetőleg a „rezignált bölcsesség észderűje” segítségével megfogalmazott tanács:

Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel;
Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek,
S polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.

(Gondolatok a béke-kongresszus felől, 1850. szept.)

Az ember kötelessége, hogy minden körülmények között ember legyen – és ezt nem a lírai én, hanem Arany János mondja, a minden körülmények között becsületes, tisztességes ember (vö. Babits jellemzésével). Sokan nyilatkoznak manapság az évforduló kapcsán Aranyról, ifj. Vidnyánszky Attilát idézem: „Ha Arany Jánosnak van valami fontos »felfedezése« számomra, az az, hogy újra kell tanulnunk embernek lenni, újra kell fogalmaznunk saját létünket” (Magyar Nemzet, 2017. márc. 17.). Ennek a fiatalembernek valószínűleg még tanították a *Gondolatokat*.

3.2. Az enthüméma csonka és/vagy valószínűségeen alapuló szillogizmus, Arisztotelész terminusa (*Rétorika* 1358a, 1396a), sőt: „ezek alkotják a bizonyítás gerincét” (1354a). A mindennapi érvelésben nem mondunk teljes szillogizmusláncokat, rendszerint kihagyjuk valamelyik premisszát, és a megmaradttal – rendszerint a nagypremisszával – indokolunk (Szókratész halandó, mert minden ember halandó). A kihagyott láncszemeket gondolatban kiegészítjük, innen a terminus neve: *en thümo* ’ami a gondolatban van’. Az enthüméma együttgondolkodást teremt, óriási a közösségformáló ereje. A valószínűségeen alapuló szillogizmus is enthüméma. Ebben a nagypremissza nem cáfolhatatlan, csak valószínű, de meggyőző, mert többnyire népi bölcsességen, közvélekedésen alapul (Minden athéni szeret vitatkozni. | Szókratész athéni. || Tehát Szókratész szeret vitatkozni), gyakran gnóma, szentencia, valamiféle bölcs mondás, amellyel gondolatban azonosulhatunk. Jókai élt vele igen gyakran és szellemesen: „Még egyre kérem. Hozzon egyúttal egy üveg bort is; az orvos azt tanácsolta, hogy bort igyam, akkor elmúlik az álmatlanságom. – A cseléd mindent elhitt szépen. Vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort” (*Politikai divatok II*, 56) „Annak az embernek, aki »mindent tud«, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak »egyed tud«, de azt az egyet jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyed tud, de egészen. – S azt nem jó felingerelni! || Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!” (*Egy ember, aki mindent tud*, 113). Biztosan vannak olyan asszonyok, akik nem szeretik a bort; s vannak szelíd szaktudósok is, – de ezeket az állításokat a közvélekedés igaznak, elfogadhatónak, sőt észszerűnek tarthatja. (Az enthümémához hasonló megállapításokat tesz Szili József, amikor poétikai szillogizmusról ír, vö. Szili 1996: 27. kk.)

A valószínűségen alapuló szillogizmus a formális logika szempontjából hibás, de a gyakorlati érvelés elfogadja, mivel az emberek mindennapi gondolkodásán alapul: valószínűség, de inkább észszerűség: *eulogosz*. Ezért igen hatásos (visszautalok itt a fentebbi Bolond Istók-idézetre).

Szavuk sem igen van azalatt, míg esznek,
Természete már ez magyar embereknek.
 (Családi kör, 1851. ápr. 10.)

Ez az állítás természetesen cáfolható, biztosan vannak olyanok, akik evés közben beszélnek, de általában igaz. Az asztal körül pedig magyar emberek ülnek, tehát nem beszélnek. Egyetértünk ezzel az érveléssel. Az öreg emberek locsogók, Detre is öreg ember, ezért sokat beszél, de mivel így van az életben, meg lehet neki bocsátani, legalábbis öszerinte:

Hogy ő nem akarta, nem is úgy gondolta,
 Szót nyelvire a szó hebehurgyán toltá;
Öreg ember csácsog, hamar ad tanácsot,
 S ha beszédnek indul, nem tudja, mi már sok.
 (Buda halála, 3. ének, a sunnyogó Detre ódzkodik
 a haragos Etele előtt)

A tunya, tehetetlen ember semmit nem ér, Buda pedig tunya, ezért nem ér semmit – gúnyos kegyetlen, sőt drasztikus érveléssel piszkálja, sőt hergeli urát Gyöngyvér, a feleség:

Mit ér az az ember, ki egész nap ásit,
 Ülvén gondolatok here záptojásit!
 Sok idejét tölti, soha ki nem költi;
 Halott az az ember, halála előtti.

Már a vak is látja, süket is már hallja
 Buda király dolgát: hogy' van feje-alja:
 De azért ő napról-napra megént bízik,
 Heverő bánatban eszik, alszik, hízik.

Férfi vagy? Az volnál. Király vagy-e? – Szégyen!
 Hol embered, egy csak, ki felálljon s védjen?
 (Buda halála, 10. ének)

Puk Mihály ágyúí bennragadtak a mocsárban (az elmélet valójában is *sáros*), ezért tanácskoznak az ostromlók, hogy mitévők legyenek (ők sem kevésbé nevétségesek, mint a várvédő cigányok):

De megszólalt mostan a gyűlés Nesztora,
 Fogatlan ínyével az öreg Kusztora: [...]

Kettős úton halad az emberi élet:
Egyik a gyakorlat, másik az elmélet,
 S minthogy az elmélet, most ezuttal, *sáros*:
 Hadd lám, a gyakorlat merre viszen már most?

A gyakorlat *ez*, hogy szedjük a sátorfát,
 S míg széjjel nem virrad, hordjuk el az irhát:
 Mert, ha az ellenség észreveszi kárunk?
 Lesz nekünk hadd-el-hadd! Ugyan ebül járunk.
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Sok enthümémát idézhetünk még:

Érezte is a bút, mint érzi előre,
 A seb, ha zivatar készül az időre,
 Vagy mint égi madár, mely pihenést nem lél;
Oh, nincs igazmondóbb anyaszívnél, szemnél!
 (Toldi szerelme 3/25)

Nem is úgy dajkálták, nem is úgy nevelték,
 Leányi szemérem leköti a nyelvét,
 Született szemérem, tanult kötelesség:
Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!
 (Toldi szerelme, 2/52,
 Piroska lelki tusája az elcsalt párbaj után)

Összegezeként azt állapíthatjuk meg, hogy mind a parabolák, mind az enthümémák az emberek gondolkodását tükrözik, egyetérthetünk velük, afféle emberi bölcsességek. Ezenkívül szemléletesek, megteremtik a jelenlétet, sőt derűs humor is lappang bennük. Tehát mind az induktív, mind a deduktív gondolkodásnak van egy derűsen humoros, bölcs humorú, olykor keményen gúnyos vonulata Arany János verseiben. Ez az érvelés módszere, hogyanja.

De honnan vesszük az érveket? Milyen érvekkel lehet egy véleményt megtámogatni vagy megcáfolni? Az érv – általánosan elfogadott meghatározása szerint – biztos ismeret, amellyel a bizonytalan ismeretet megtámogatjuk vagy megcáfoljuk. Arisztotelész 28 ilyen lehetőséget vagy helyet sorol fel (*Rétorika* 1397a), a retorikák ennél is többet. Az érvek feltalálásával és leírásával foglalkozik a toposzlogika.

4. A retorikai érvelést a híres amerikai jezsuita tudós, Walter Ong nevezi toposzlogikának (*topical logic*) Ramus-monográfiájában,¹⁶ de egyszerűen *topikának* is hívhatjuk. Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, de Ciceróé igen, még-

¹⁶ Ong, Walter 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; 104. kk.

pedig *A helyek (Topica)* címen.¹⁷ Miért helyek? Olyan helyekről van szó (görög: *toposz, topoi*; latin: *locus, loci*), ahonnan érveket vehetünk, *érvforrásoknak* is nevezik őket (minden bizonnyal Quintilianus alapján).¹⁸ Ha modern terminust keresünk, azt mondhatjuk, hogy gondolkodási mintázatok, gondolkodási műveletek.¹⁹ Nem véletlen, hogy a mai retorikai kutatás egyik fő iránya a toposzkutatás.²⁰ (A toposz terminust sajátos retorikai érvelési fogalomként határozzuk meg. Természetesen van egy másik jelentése: ismétlődő irodalmi közhely, ebben az értelemben használatos az iskolában is.)

Minden retorika tárgyalja a toposzokat, legfeljebb a sorrend vagy a csoportosítások mások. Két nagy csoportjuk van. A speciális érvforrások a beszédfajták érvforrásai; az általános érvforrásokat vagy érvelési közhelyeket mindenütt lehet használni. Én a következő általános érvforrásokat vettem át: definíció (meghatározás, felosztás, osztályozás/kategorizálás, részekre osztás); összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok, és ide vehető a példa és az analógia); viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (a múltbeli és a jövőbeli tények, a lehetséges és a lehetetlen, a személyekből és a dolgokból vett érvek).²¹ Perelman kvázilogikai, a valóságon alapuló és a valóságot megtámogató érveket különböztet meg.²² Tulajdonképpen az első három csoport kvázilogikai érveket tartalmaz, mert van formális logikai hátterük; az utolsó csoportnak nincs köze a logikához, de az érvelésben fontos, sőt Quintilianus szerint a legfontosabb, mivel minden emberi dolgokon, azaz a körülményeken múlik.

A retorikák először közlik a logikai megoldást, azaz a formális logikai hátteret, utána a retorikai megoldást, ami – ahogy Szvorényi József írja – szabadabb, teljesebb és ékeesebb (Szvorényi 1958: 142). A régebbi retorikák pedig összekapcsolták a toposzokat és a stíluseszközöket, vagyis világosan látták a stíluseszközök gondolkodásbeli hátterét (ez a kapcsolat mára teljesen elfelejtődött, de az első hazai retorikánkban²³ még megvolt). Összekapcsolja az érvelést és a stílust Perelman is az 1958-as *Új retorikában* és a későbbi 1977-es összefoglalásában, *A retorika birodalmában*.

¹⁷ Cicero összes retorikaelméleti művei. 2012: 691–720; főbb fejezetei: az érvek és helyeik; meghatározás, felosztás, szófejtés; azonos szócsalád szavai, nem, hasonlóság; különbség, ellentét, következmény, előzmény; okok, hatás, okozat; összehasonlítás; az ügyn kívül érvforrások: a tanúságok.

¹⁸ „Mindazok a hihető dolgok, amelyeken az érvelés nagy része alapul, ilyen forrásokból erednek...” Quintilianus: *Szónoklattan*. 5, 10, 19; a *fons* ’forrás’ szót használja, ezt követik a fordítók is, meg később a retorikáírók.

¹⁹ „A tudás szerveződése” című fejezetben olvashatunk hasonló kategóriákról, vö. Eysenk, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Ford. Bocz András. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

²⁰ Például: Schirren, Thomas – Ueding, Gert Hrsg. 2000. *Topik und Rhetorik. Ein interdisziplinäres Symposium*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen; Richard Graff 2008. *Topics/Topoi Topik/Topoi*. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.): *Rhetorik und Stilistik. Rhetoric and Stylistik*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 717–28.

²¹ Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student. Fourth Edition*. Oxford University Press, New York–Oxford, 84. kk.; Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.

²² Perelman 1982, *The Realm of Rhetoric*, 53–80.

²³ Pécseli Király Imre 1639-ben megjelent retorikájára utalok (harmadik kiadása, első: 1612).

Az érvforrásokat vagy érvelési helyeket (*topoi, loci*) is lehet humorosan tálni, kiforgatni. Aki ismeri a komoly megoldást, jót nevethet, vagy legalább is mosolyoghat a tréfás megoldásokon.

4.1. A definíció logikai struktúrája a következő: a meghatározandó fajt (species) besoroljuk a hozzá legközelebb álló nembe (genus proximum), majd megadjuk sajátos jegyeit (differentia specifica), amelyek megkülönböztetik az ugyanabba a nembe tartozó fajoktól. A retorikai érvelésben lazább lehet a meghatározás, sőt stíluseszközöket is építhetünk bele. Ilyenkor gondolatalakzattá válik (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*).

Hát mi a szabadság? tán bizony csak ennyi:
 „Ne fizess, ne szolgálj a hazának semmit?
 Élj, mint a here méh, légy az ország terhe?”
 Szép szabadság! illik a magyar emberhe’.
 (Losonczy István: Népies krónika, 1848)

Az önzés és a haza definíciója olvasható beépítve egy tanácsadó szónoklatba *Az elveszett alkotmány* végén:

Önzéstek *nagyszerű* legyen:
 Ti legyetek gazdag polgárai gazdag e honnak;
 Ti legyetek boldog polgárai boldog e honnak;
 Légyetek értelmes polgári művelt e hazának;
 És legyetek büszkék, mint gyermeki büszke hazának;
 Ez legyen önzéstek, meg ama benső jutalomra
 Vágyakozás, amelly olly édes az emberi szívnek.
 Tetteket a honnak! Hiszen, oh, mi ez a haza? nemde
 Tinmagatok, nőtök s az olajvesszőre hasonló
 Gyermekeitek? Nosza hát tegyetek fogadást a hazának
 Oltárán, miszerint ha erő kell, adtok erőt, ha
 Pénz kell, adtok pénzt, ha kitől telik ész, az adand ész, s
 S adtok vért – ha kíván a közös haza – életet adtok.

A **felosztás** logikai művelet: a nem felosztása az alája tartozó fajokra (Riedl ír, de röviden és terminusok nélkül, magyarázó vagy fajokra osztó mondatról, Riedl 1982: 277). Ellenkező művelet az **osztályozás**. Arany költészetében lényeges érvelési eszköz: ilyenkor ugyanis megjelenik előttünk a környező világ, minden apró részletével, jellemzőjével (vö. Szili 1996: 155). Arany minden méltatója felhívja költészetében ezen jellegzetességére a figyelmet, arra, hogy ezekben a részletekben feltárul nemcsak a korabeli, hanem a történelmi világ is. Ám a részletezés gyakran válik humorossá: „a humor a konkrét kifejezéseket, a technikai részleteket, a pontos tényeket kedveli” (Bergson 1968: 114).

Természetesen, a felosztás stíluseszköz is lehet; analízis a felosztás, ha elől áll a tágabb fogalom, ez a *felsorolás (enumeratio)* szóalakzata; szintetizáló

az osztályozás, ha a végén összegezzük, azaz a végén áll a tágabb fogalom, ez a *halmozás* (*frequentatio*) szóalakzata (Perelman 1982: 37–8); de gyakran nem szerepel a genus, ez is halmozás. „Meglátta a külvilág tárgyait egész teljességükben, de apró részleteiben is; elemezte őket az utolsó parányig és ismét összefoglalta e részeket szerves egésszé” – állapítja meg Tolnai Vilmos, s a *Bolond Istók* egy részletével bizonyítja megállapítását (I/100–6; Tolnai 1917: 368). A felsorolások és a halmozások (is) okozzák, hogy:

Mindig marad – ha a fejére áll is –
 Önála valami vaskos, *reális*.
 (Bolond Istók II/119)

A felsorolás tartalmaz fegyvereket, ételeket, ruhákat, állatokat, növényeket, tulajdonságokat, nagyon sok példát idézhetünk:

Pedig volt, amennyi szemnek, szájnak kellett:
 Szép fejes saláta, kövér bárány mellett;
 Jó lepény turóval; eper és cseresznye;
 Lépes méz a kasbul frissiben lemetszve,
 (Toldi szerelme, az öreg Rozgonyi megvendégeli
 az álruhás Lajos királyt, I/13)

Az alábbi felsorolások az idegenmajmolást nevetik ki, humorosak, de súrolják a gúny határát:

Másokat ételekért küldött mágnási *credenzbe*
 (Mert *csak* máshoniak kellettek); hoztak is onnan
 Kókuszt és ananászt, zöld békát, tengeri rákot,
 Tápláló csiga és biga ezreit, ócska heringet,
 Ízes sardellát, mérföldre nyuló makarónit
 S több stb-eket, miket ördög tud lenevezni.
 (Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje)

Fürdés végivel új deli köntösöket vitetett be:
 Attila-dolmányt szép angol posztóbul, iromba
 Tág bugyogókat, aransujtásos azurszinü mellényt,
 Párizsi nyakkendőt, pitykés fejü szőke topánkát,
 Görbe török kardot, mely minden egyébre nagyon jó,
 Csak vágásra nem és szúrára, piros belü szőrös
 Kalpagokat, szóval mindennemü *pippere* cikket,
 Mellyeket útasaink szaporán fölszedve magokra,
 Megjelenének együtt haragos morgalmu gyomorral.
 (Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje)

A halmozás fordított menetű:

Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám,
Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsza, hullám,
Délibáb, menny, pokol ... ha mind egybevészed:
Recipe – és megvan a magyar költészet.
(Poétai recept, részlet, 1852)

A **részelés** régi, 19. századi, mára elfelejtett terminus, pedig rövid és jó; mondhatunk helyette **részekre osztást** is. A felosztáshoz hasonló művelet, de nem logikai, hanem mechanikus: az egészet osztjuk fel részekre. Stilisztikai szempontból ez is felsorolás.

Házoknál temérdek kincs hevert rakáson,
Csűrben, kamarában, pincében, padláson:
(Rózsa és Ibolya)

Alatt szilaj *kun nép* tanyáz; [...]
A törzs-apa, család feje,
A férj, a nő, fiú, leány,
Ifjú, öreg, úr vagy cseléd,
Magával hordja mindenét, ...
(Édua)

Felsorolás + halmozás (kedves a humora, hiszen egy király írja segítségkérő levelének végén):

Minden jót kívánunk, mind közönségesen:
Köszönti kelmedet a szegény hitvesem,
Köszönti kelmedet a napamasszony is,
De még (bár eszén nincs) kedves leányom is.
Az öreg kanász is, meg a szolgáló is,
Meg, aki a háznál a legalábbvaló is:
Kelmedet magát is, az ipa-urát is,
A feleségét, napaasszonyát is:
Szóval mindnyájokat, az egész cselédet:
Kívánunk szerencsét, sok jó egészséget.
(A Jóka ördöge)

Tolnai Vilmos arra is felhívja a figyelmet, hogy Arany korát megelőzve impresszionista: „a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve le merte írni, hogy az alkonyati aransárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kékek kell lennie. [...] Ez pedig nem csupán a színekre nézve áll, hanem a vonalakra, térbeli alakokra, a szemlélet

egészére is” (Tolnai 1917: 369). A *Bolond Istók* első énekének 105. versszakát idézem csak:

Folyam mentében itt-amott egyes
 Vén fűz sötétlő körrajza veté
 A sík lapályra hosszú és hegyes
 Árnyát, minő torony-épületé.
 Így a világot az árnyék vegyes
 Rónája váltogatva követé;
 Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
 A gyeper, s homályos fényt kap a sugártul.
 (Bolond Istók I/105)

Riedl Frigyes könyvének egyik fejezetében Arany János állatairól ír (Riedl 1982: 153–62). Ezek az állatleírások is aprólékos megfigyelésről, sőt derűs humorról tanúskodnak. Riedl *A Jóka ördögéből* idézi az ingerült pulykát (i. m. 156), a fentebb idézett színmegfigyelésekre is jó példa (tulajdonképpen hasonlat, a perlekedő Judit asszony hasonlít a mérges pulykához):

Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten
 Gögösen országol, mint királyi széken,
 Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra,
 Mirígytelte nyakát, amidőn felfújta?
 Vérszin pötyögője, haragtűzben égve,
 Miképp mégyen által szép világos kékbe?
 Miképp játszik újra halaványas zöldet?
 És miképp kotorja szárnyával a földet?

Az első toposzegyüttes lezárásaként feltétlenül szólni kell egy stilisztikai problémáról, mégpedig a szinekdoché és a metonímia meghatározásáról, besorolásáról. A szinekdoché a nem-faj, valamint az egész-rész cseréjén alapul, háttérét hierarchikus gondolkodási művelet képezi. Ezzel szemben a metonímia egymásutániságon alapul, akár a hely vagy az idő, akár az ok-okozat egymásutániságára, szukcesszív viszonyára gondolunk. A régi retorikusok jól látták ezt a különbséget, és két különböző trópusról írtak a négy elsődleges trópuson belül (metonímia, szinekdoché, metafora és ironia); nem tekintették tehát a szinekdochét a metonímia alfajának (vö. pl. Pécseli 1639/2017; Szvorényi 1958: 52). Nem is az!

4.2. Az összehasonlítás gondolati művelete a hasonlóságok, a különbségek és a fokozatok megállapításáról szól, nagyon gyakori érvelési eszköz. Az összehasonlítás gondolati műveletén alapul a példa és az analógia (ezenkívül számos stíluseszköz: metafora, hasonlat, mellérendelő összehasonlítás, azaz *comparatio paratactica*). Sok példát lehetne idézni a hasonlóságra és a különbségre, most csak egy bonyolult, fordított mondatrendű hasonlatba szőtt fokozatra idézek egy híres részletet a *Buda halála* 11. énekéből (a hasonlat gondolatalakzat, semmiképpen

sem trópus, ahogy a tanterv hiszi). A stílus szempontjából *fokozás (klimax)*: a szelőlőből fokozatosan vihar lesz. A hír is hasonlóképpen terjed: az elégedetlenkedők egyre hangosabban zúgolódnak, egyre inkább helytelenítik Buda tétlenkedését. Az egész részlet rendkívül komplex. Az első versszak második sora hangulatkeltő alliteráció, a negyedik sor inverzió, beleszöve egy szemléletes-szellemes megszemélyesítés (az ezüst hassal táncot járó leveleken mindig nevettek tanítványaim). Az második szakasz első sora híres *átlépés (hüperbaton)*, vagyis a grammatikailag összetartozó részek szétválasztása; a klasszikus latin költészet gyakori eleme, viszonylag gyakran fordul elő Arany verseiben. Egyébként ez a sor az *odafordulás (aposztrophé)* gondolatalakzata is, de megszemélyesítés is egyben; továbbá a *retorikai/költői kérdés* gondolatalakzata is. A többi sor is bravúros-bonyolult. A könnyed, bravúros felszín mögötti összetettség nagyon gyakori Arany költészetében.

Mint szellő ha fogan vak déli melegben,

Pici pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak;

... *Honnan*, kicsi szellő, ég vándora, *jöttél?*
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba';

S már zizzen az erdő, fodorúl a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsú fiatal bólingat:

Zúg itt is amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moráját is hallám:

Hír támad azonkép a hunok szállásin,

Tompa beszéd, bor közt, nagyok áldomásin;
Hogy' támada? hogy' nő? ki toldja? ki kezdi?
Tán a levegő is egyaránt terjeszti.

A bölcs tantervkészítők kivették az érettségi tételek közül az összetett mondatot. Tehát 12 év alatt nem lehet a gyerekeknek megtanítani az összetett mondatokat? Kérdezem, hogyan elemzik akkor az olyan bonyolult mondatokat, amelyek a szépirodalomban – mint például Arany költeményeiben – előfordulnak?

4.3. A **viszonyok** közé tartozik az ok-okozat, az előzmény-következmény, az ellentét és az ellentmondás. Óriási tartomány. A kapcsolódó stílusesszközöket csak

megemlítem: az ok-okozati viszonyon alapul a metonímia, az előzmény-következmény viszonyon a metalépszisz (ezek trópusok); az ellentétén az antithesisz és a paradoxon, az ellentmondáson az oximoron (ezek szóalakzatok). Az **ok-okozati viszony** nagyon fontos, hiszen az okra mindig kíváncsiak vagyunk. Az álruhás Lajos király (az „útas”) ekképp szerénykedik az öreg Rozgonyi házában:

De felelt az útas: „Követem személyét,
Ilyen úri háznál nem forogtam én még;
Másutt is találok valamely szállásra:
Úrnak úr, szegénynek szegény illő társa.”
(Toldi szerelme I/9)

A kegyelemért könyörgő öreg Toldi Lőrincné indokolása azért fakaszt mosolyt, mert egy szintre helyezi magát a királlyal:

Azóta sem éje, sem napja szegénynek:
„Én bizony” azt mondja „Budára felmégyek:
Tán szíve királynak megesik a jajra
S megkönyörül, – hiszen neki is van anyja.”
(Toldi szerelme 8/1)

Meglepődünk azon a megokoláson, hogy a két király valamikor együtt makkoltattott, mint két szomszédos falubeli kanász, de megnyugszunk, amikor arról értesülünk, hogy aranyerdőben makkoltattak:

Végre egy királyfi, kinek neve *Rózsa*,
Eltekinte arra, csak látogatóba;
Ismerős volt apja az öreg királlyal,
Mert egy arany erdőn makkoltak a nyájjal.
(Rózsa és Ibolya)

Nevettető érvelés olvasható *A nagyidai cigányokban*, megtudjuk ugyanis, hogy Csóri vajda uralkodása alatt milyen „kompetenciákkal” lehet hivatalokat elnyerni:²⁴

Baj lenne: de Csóri nem tétovál sokat:
Kiosztja közöttük a hivatalokat.

²⁴ Érdekesen alakult a *Nagyidai cigányok* értelmezése irodalomtörténetünkben. Megjelenésekor nem értették kritikusai, Toldy Ferenc sem. Azután 1848–49 groteszk paródiájának tartották vagy száz évig, és ennek a véleménynek maga Arany adott alapot a Bolond Istók fentebb már idézett részletével. Végül Barta János új értelmezést fogalmazott meg: szerinte a vígeposz alaphangulata a féktelen, jóízű nevetés; mélyebb rétege egy „fonák nemzeti karakterológia”, még mélyebben a „nemzetalkotó kellekek” paródiája; és csak legvégül gondolhatunk Világosra (Barta 1987: 59). – Egy apró megjegyzés: régen használtak nyüllábat táblatörlésre, innen a névadás.

Legelőbb azt nézi: kinek van nagy körme
S kinek keze inkább maga felé görbe;
Fő adószedővé teszi böles Kolopot:
Tud az bánni pénzzel, aki annyit lopott.

Azután Akasztót, mert hosszú a lába,
Fővezérré teszi az ármádiába;
Süsüre pedig bizza a pecsétet,
Mínthogy maga is tud vézni, ha eltéved. [...]

Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mirevaló?
(Csimaz, kivel egykor elszaladt volt a ló)
„Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:
Téged az isten is bírónak teremtett.”

Szóla és magához intette Nyúllábat,
Gondjaira bízott minden iskolákat:
Nem lehet, ugymond, hogy nyúllásága óta
Ne ragadt legyen rá egy kis fehér kréta. –

Így minden hivatalt, mivel ezren kéri,
Eloszta, egészen a kutyapecéig;

Az **ellentét** külön tanulmányt érdemelne, már csak azért is, mert a kontrasztelmélet az egyike a jelentős humorelméleteknek. A régi és az új ellentéte nagy téma Arany költészetében, gondoljunk csak a Toldi estéjére:

Hajt az idő gyorsan – rendes útján eljár –
Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár;
Változik a világ: *gyengül*, ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.
(Toldi estéje 6/31)

Erősen ironikus Rák Bende elmélkedése a régi elmúlásáról és az új születéséről, hiszen a nemesi kiváltságok elvesztése miatt busong:

Bende tovább haladott. „Mit várjon a földi halandó,”
Monda sohajtva, „midőn a hatalmas szellemi nép is
Így odatesz, füstté, hamuporrá bomladozik szét?
Látom: e földön nincs állandóság. Hiú minden
Küzdés, fáradozás. Az arany bullák oda lesznek,
Alkotmány oda lesz, oda lesz az adótalan élet,
Vámok, avíticitás, majorátus, tolvaj-akasztás
És botozás, mind, mind eltűnnek, idővel, e földről;
Mint eltűntek azok, kik ez elvek népei voltak.

Új fajok állnak elő, új eszmék kelnek agyukban,
 Majd megavulnak ezek, szintúgy, mint mi, elavultunk,
 S új tavasz éled föl, mindég másfajta virággal,
 Hasztalan úsznék hát ellent az idő folyamának:
 Elsodor a hullám, és akik utánam eveznek,
 Nem lelik a habban nyomomat, mellyért tusakodtam.
 (Az elveszett alkotmány, 6. ének)

Az alábbi négy soros közismert példa az ellentét viszonylagosságára:

A kalapom cylinder,
 Nem holmi csekélység:
 Ha fölteszem: magasság,
 Ha leveszem: mélység.
 (1860)

Ironikus-fájdalmas az alábbi példa:

Ritka dolog, hogy egyetértsen *három*;
 A holnapot *ma* bizvást megeszik,
 Stb. – – hisz megírtam akkor nyáron.
 (Bolond Istók II/10)

Kapcsolódó stíluseszköze az *antithesisz*, azaz *ellentét*, valamint a *paradoxon*, a *látszólagos ellentét*; például: antithesisz: Ifju vér, öreg bor fickándott erőben (Toldi 3/1); paradoxon: A barna fehérnép lelkes arccal íget, | Védeni, segíteni harcos férjeiket (A nagyidai cigányok, első ének).

Az **ellentmondás** szerint egy időben nem állíthatunk és nem tagadhatunk valamit: nem valósulhat meg egyszerre az, hogy adózunk vagy nem adózunk (Az *elveszett alkotmány* nemeseinek nagy vitája). Perelman azt írja (1982: 55), hogy ha valaki nem ismeri fel az ellentmondást, nevetségessé válhat; ha pedig elfogadja mindkét lehetőséget, abszurd eredmény születik. Ez az abszurditás a háttere az *oximoron*nak: képtelenség, abszurdítás, típuspéldája az *élőhalott*. (Találó a német *Antilogik* terminus; görög *oxümóron* 'nagy ostobaság', *oxüsz* 'éles' + *mórosz* 'értelmetlen, ostoba'.) Például: Majd összekeresi, ami csak az övé, | Szép rendtelenségbe köti mind együvé (Juliska elbujdosása); Sovárg egy *cél nélküli cél* felé, | Amelynek utját-módját nem lelé (Bolond Istók II/52).

Az ellentmondást valahogy fel kell oldani, vagy választással, vagy más módon. Puk Mihály nagy kevélyen kiadja a parancsot, s az ostromlóknak választaniuk kell:

„Nosza, minden ágyu felállítva legyen,
 Nyugat felől, itt s itt, ez s ez magas hegyen!”

„Az lehetetlenség.” – „Nincs lehetetlenség!
 Ha nem bírja négy ló, hát nyolccal vitessék,
 Ha nem bírja el tiz, be kell fogni százat,
 S mindenik kerekét taszítsa egy század!”
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Fájdalmas, mert csak negatív megoldású az alábbi ellentmondás. Arany 1852. május 11-én írja Ercsey Sándornak: „Húsvét napjait Pesten töltöttem, mint ezt a lapokból olvashattad. Jókai azt erősíti s esküdni kész rá, hogy ama bizonyos valaki él, s meg is látogatja a nyáron. Tudja Isten! (A t. olvasó talán el fogja találni, hogy „ama bizonyos valaki”-ben Petőfire történik czélzás, kinek életbenlétét még akkor mindenki szerette volna hinni!)” (Ercsey 1883: 66). Valóban ellentmondó beszédek keringtek az országban:

Ki nékem álmaimban	Oh! Mert hiába költ már
Gyakorta megjelenesz,	A hír nekem mesét,
Korán elhunyt barátom,	Hogy még tán eljövendesz:
Van-é jel síri fádon,	Tudom én, mit jelent ez
Mutatni, hol pihensz?	Ellenmondó beszéd.
	(Emlények 1851)

Arany költészetére nemcsak a fájdalmas, „víg-szomorkás” vagy a „szívet dagasztó” derűs humor jellemző, hanem a gúny, sőt a szatíra is. Az alábbi verse kifejezetten vitriolos:

Írjak? ne írjak? egyre számolom
 Határozatlan az öt ujjamon.
 Nem írni, vétek; írni, kész harag...
 De mikor Bikfic is verset farag!
 Eh, félre tőlem együgyű szerénység!
 (Írjak? ne írjak? 1856)

Itt említhetjük meg a humoros mondatkapcsolásokat. Csóri, a „nagy álmodó” meg lehetőségen sajátosan fogja fel a demokráciát és a szükséges teendőket:

Ki legyen a vajda: *én-e*, vagy pedig *én*?
 A győzelem után szóba jöhet megén’:
 Most készüljünk harcra – hogy *erősek* legyünk:
 Addig is – itt a kulcs: nosza igyunk, együnk!
 (A nagyidai cigányok, első ének)

Legelül a vajda, Dámival, Jónással,
 Nem győzi a bátor népet biztatással:
 „Rohamra cigányok!” Eszeveszve ordít,
 S rohan a cigány, de előbb hátat fordít. [...]

Ez már a *szilajság!* Ezt szeretem én, ha
 A legény nem lusta, szájatáti, léha...
 Ugy tudtok szaladni! úgy elgázolnátok
 Azt a cudar népet, csak *felé* futnátok!
 (A nagyidai cigányok, harmadik ének)

A **dilemma** választásra készítő két ellentmondó állítás, gyakori fajtája a következő: bármelyik lehetőséget választjuk, az eredmény ugyanaz. Ilyen Ingady dilemmája: „Futni ered mégis, de hová fut a jámbor? elül víz, | Hátul tűz: a halál bizonyos, bármerre szaladjon” (Az elveszett alkotmány, 6. ének); „Elfusson-e hát most, kerülve a csatát? | Vagy cél s haszon nélkül elvezesse hadát? – | Így sem, úgy sem övé híres Murány, csak a | Hosszu ostromlásnak híres gyalázata” (Murány ostroma, első szakasz).

Csimaz dilemmája a lótolvaj nevetést kiváltó védekezése, a seregszemlében olvasható, végül is talál harmadik megoldást:

Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.
 „Nem loptam, felelé, követem alászon.
 Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –
 Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.

Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;
 Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;
 Ugranám: felpattan ... a hátára estem ...
 Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!”
 (A nagyidai cigányok, első ének)

A toposzlogikából a definícióra (a felosztásra és az osztályozásra), az összehasonlításra (fokozatra) és a viszonyokra (ok-okozatra, ellentétre, ellentmondásra) említettem néhány példát, ezek olykor nevettek, olykor víg-szomorkások, olykor szatirikusak. A továbbiakban a szerkezet és a stílus érvelését érintem, csupán néhány lehetőségre utalva.

5. A szerkezet is érvel. Az érvek erőssége nem egyforma, éppen ezért fontos az érvek elrendezése. A retorikák többnyire azt tanácsolják, hogy az erős érvek legyenek elől és a beszéd végén, azért így, hogy felfigyeljenek rájuk a hallgatók, illetőleg megjegyezék őket. Ezt a keretes elrendezést nesztóri sorrendnek nevezik. Arany műveinek szerkezetét egyöntetűen dicséri a szakirodalom, ő maga „azt mondta magáról: nálam a kompozícióban van a költészet” (Barta 1987: 57). Most csak egyetlen, kevésbé elemzett megoldását említem: meglehetősen gyakran látunk műveiben **zárójeleket**. Jókai regényeinek olvasása közben is feltűnt a sok zárójeles reflexió (Adamikné 2015). Még meglepőbb volt, hogy Arany János is sokat használ zárójeles megjegyzéseket, többféle funkcióban. Az köztudomású, hogy gyakran alkalmazott lábjegyzeteket; maga kurziválta a kiemelendő szava-

kat; három ponttal vagy gondolatjelekkel jelölte a szünettartást. Mindezek megfelelnek töprengő, önvizsgáló személyiségének és híres lelkiismeretességének. A zárójelek funkciója lehet magyarázat, utalás irodalmi műre vagy népszokásra, tanács az olvasónak, többségük humoros-ironikus. Csak három, meglehetősen ironikus példát idézek:

Őtöle vett leckét magános órán,
 (Istók előtte monda szerepét,
 Az meg követte, egykissé az orrán
 Keresztül ejtve az *m*-et, s a *b*-t;
 Nagy munka is volt feltörni a jó lány
 Elméje már rég nem művelt gyöpét;)
 Őszinte volt vesződség, áldozat:
 Istók, a jámbor, nem gondolt rosztat.
 (Bolond Istók II/100, a nem éppen erényes
 Klárcsi kisasszonyt tanítgatta)

Mert hiszen fölösleg mondanom is itten
 (Gyengébbek kedvéért mégis megemlítem):
 Hogy az ó pincében elaludt a vajda
 S ugy álmodta mindazt, ami esett rajta.
 (A nagyidai cigányok, 4. ének)

Deixis jelzése (rámutatás, kifelé mutató a szövegből):

Hallja kendtek!
 Se *ide* nem, se *oda* nem
 Füttyöl a madárka, hanem
 (Jobb felől üt) *nekem* füttyöl,
 (Bal felől üt) s *nekem* füttyöl:
 Elmehetnek.
 (A fülemile, 1854)

Eötvös József ki akarta hagyatni ezt az ironikus befejezést (Szinyeyi 1905: 81): szerencsére, Arany nem fogadott szót. (Egyébként ezt a részt konkrét bemutatással kell tanítani, különben nem értik meg a gyerekek. Megjegyzem, megkérdeztem néhány fiataalt, ismerik-e ezt a verset. Válaszuk nemleges volt.)

6. A stílus is érvel. A régi retorikákban megvolt a kapcsolat a toposzok és a stílus-eszközök között. A modern retorikusok közül Perelman is felhívja a figyelmet az érvelés és a stílus kapcsolatára: az egyes érvelési lehetőségek leírása végén mindig szerepel a kapcsolódó stílus-eszköz (Perelman 1958, 1977). Ez két szempontból fontos: ilyen alapon lehet elkülöníteni a trópusokat és a figurákat; valamint így

lehet jól meghatározni az egyes stíluseszközöket (l. fentebb a metonímia és a szinekdoché elkülönítését a gondolati háttér különbözősége alapján).

Mindenekelőtt fontosnak tartom a szókép (trópus) és az alakzat (figura) definiálását. „A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus 8, 6, 1), a hangsúly az átvitelen van, innen a görög *troposz*, latin *tropus* ’fordulat’ terminus. Az alakzat meghatározása is Quintilianustól származik (9, 1, 4): a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája; az alakzat esetében nincs jelentésátvitel, ez a lényeges különbség. Az alakzat latin neve *figura*, görög neve: *szkhéma*. (A *szkhéma* eredeti jelentése öltözet, tehát felöltöztetjük a beszédet, nem a szokásos módon beszélünk, erről első hazai retorikánk szerzője, Pécseli Király Imre szemléletesen ír.) Quintilianus nyomán gondolat- és szóalakzatokat különböztetünk meg. Ez a felosztás követi a retorika *res-verbum* (inventio-elocutio) rendszerét.

Csak néhány jellegzetes alakzatra és szóképre hívnám fel figyelmet, olyanokra, amelyek humorosak, és olyanokra, amelyeket kevésbé elemeztek.

6.1. A gondotalakzatok között a leggyakoribb a *költői vagy retorikai kérdés*. Több fajtája van – kételkedés, tanakodás –, és van olyan kérdés is, amelyre a szerző megadja a választ. Ezt neveztük el a *Retorikai lexikonban* *áldialógusnak*. A *Keveháza* lendületes kezdő versszaka tulajdonképpen áldialógus, mivel a költő megadja a választ (egyben *sejtetés* is):

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? –
Azér’ vijjog a keselyű,
Azér’ szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott
Százezrivel fog veszni ott.

Szécsi Mária igencsak „korszerű” kérdéseket szegez Veselényi Ferencnek (ebben is megelőzte volna Arany korunkat?):

„Vagy nem ember a nő”, folytatá gerjedve,
„Hogy törvényét szabja férfi kénye, kedve?
Hogy, mikép a kisdéd, járjon vezetéken?
Szabad akarata megnyögözve légyen?

„Ki adá jogotok, büszke férfiak ti!
A cselekvéstérről minket letiltani,
S arra kárhoztatni ártatlan fejünket,
Hogy türesben leljük minden erényünket?
(Murány ostroma, második szakasz)

Arany János **hasonlataival** sokan foglalkoztak, különösképpen kibontó, fürtös hasonlataival. Minden méltatója kiemeli, hogy hasonlataiban is a környező világ érvényesül. Most csak a **comparatio paratactica**ra, azaz *mellérendelő összehasonlításra* hívnám fel a figyelmet. Az összehasonlításnak kevésbé ismert módja: nincsenek grammatikai kifejezőeszközei, mint a hasonlatnak. Gyakori stílusesz- köze Arany Jánosnak, és azért jellemző, mert a népköltészet stílusát is tükrözi, ezért archaikus. Azért archaikus, mert akkoriban keletkezhetett, amikor nyelvünkben még nem születtek meg a testes grammatikai elemek (alárendelő kötőszók, testes ragok), ezek viszonylag kései fejlemények. Három jól ismert példát idézek, majd egy humorosat. (Tulajdonképpen ez a népdalok jól ismert kezdése: a termé- szeti kép és mellé helyezve az énekes lelkivilága.) Olyan a sok lány, mint a sok szép rózsza (a versszak tömörségét az is fokozza, hogy a mellérendelő összeha- sonlítás egyben zeugma – ráértés – is, tudniillik a harmadik sorba beleértendő a *kivirult* ige, ezt jelezheti a három pont a sor végén):

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra;
Fehér rózsza, piros rózsza ...
Szőke leány, barna.
(Zách Klára, 1855; Toldi szerelme, 12. ének)

Buda falán a rab
– Egy-egy felhődarab –
Ereszkedik alá.
(V. László, 1853)

Oh, értsd meg a szót: árban és apályon
– Szirt a habok közt – hűséged megálljon!
(Rendületlenül, 1860)

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany pereg?
Csillagom, galambom.
(A csillag-hulláskor, Hiúságom, 1867)

6.2. A szóalakzatok közül a leggyakoribb felsorolás, a halmozás és az anafora. A felsorolás és a halmozás – mint már fentebb megírtam – lényeges a környezet felidézése szempontjából, erre minden méltatója felhívja a figyelmet. Az alábbi részlet humoros halmozás:

Előre lantok...! Vagy, mi a guta:
 Lant nem igen van ... tollsíp és duda,
 Előre tökszár, csimpolya, doromb,
 Madárkelepce és repedt kolomp!
 Fel hagymabördő, fűzfasíp, bürök,
 Lyukas kulcs, mely süvít, kanásztülök,
 Círok-hegedű és hasadt fazék;
 Hadd zengjen a föld és zengjen az ég!
 Mert e hazának épen ily zene
 Most éltető, fenntartó eleme;
 Minden szemét vers egy-egy drága kincs,
 Megél, ha ebben semmi szűke nincs;
 Sovány ugarnak trágya kell, de sok:
 Munkára, tollak, kalamárisok!

(Vojtina levelei öccséhez,
 a II. levél eleje)

Hogy mennyire igaz a fenti halmozás, a hangszerkutató Sárosi Bálint egy interjúban elhangzó szavaival igazolom: „Talán sokan nem is gondolnák, de az olyan »primitív« eszközök is hangszernek számítanak, mint például a nyelvsípok, a kanásztülök, a madárceleszó, amellyel ijedt madárhangot lehet hallatni. Hangszer a kolomp is, az igényesebb pásztor mindig úgy adta a kolompokat a nyájára, hogy a hangjuk harmonizáljon. Aztán ott van a doromb, a duda, a primitív furulyák. Egy lopótökből készült furulyát Kodálynak is adtam, az egyik ismert fényképén rajta is van” (Magyar Nemzet, 2017. febr. 25., 19). Úgy látszik, Arany János ki tudná egészíteni ezt a listát. (A hagymabördő a hagyma üreges szára.)

Az **anafa** előismétlés, ösztönös, régi alakzat, annyira ösztönös, hogy még a mai szónokok is használják, nyilvánvalóan azért, mert erőteljesen nyomatékosít. Arany is gyakran él vele, de nem feltűnően gyakran. A zsémbes Judit asszony halmozza az előismétléseket (Arany gondosan jelezte a szüneteket, a hangsúlyokat, a dőlten szedendő szavakat – erről Riedl is ír, mint kéziratának egyik sajátosságáról, de a zárójeleket nem említi):

„Hát, aki mondta is! hát, aki adta is!
 Hát ilyen amolylan! erre is, arra is!
 Ki parancsol itt, *he?* ki az úr a háznál?
 Még *te* így kötődnél? Még *te* így komáznál?...
 Most köszönje meg *kend*, hogy csak ennyit kapott,
 S tisztuljon, ne nézze hiába a napot:
 Ott az *én* kenderem: fel kell nyőni máрма;
 Egy...kettő! – az ételt kiviszem, csak várja.”

(A Jóka ördöge, II. rész vége)

Izgalmas szóalakzat a **zeugma**. A görög terminus jelentése ’járom, iga’, arra utal, hogy egy szó összefog valamilyen szerkezetet; eddig nem volt magyar terminu-

sa. *Ráértés*nek mondja Pécseli Király Imre – igen találóan –, úgyhogy el lehet fogadni. Például: az állítmány két szóra más-más módon, egyikre konkrét, másikkal pedig képes értelemben vonatkozik: „Csak mécsvilágom s honszerelmem ég” (Petőfi); „A börtön kész, hová a lég | S leány meghalni záraték” (Katalin, 9). Ilyen az alábbi példa harmadik sora (felsorolás is):

Akará mondani a tapasztalt öreg,
 Hogy minden baj, inség **háborúból ered:**
Döghalál, sok vén lány, sok rossz vers ... hiába!
 Nem bírt szóhoz jutni a csaták zajába’.
 (A nagyidai cigányok, első ének,
 a bölcs Laboda szavai)

A *ráértés* tagmondatok között is működik: az egyik tagmondatban van egy szó, ami a másiktól hiányzik, de odaértjük: Úr az egész földön, ha ez egy hibáján is úr, vagyis uralkodik magán, legyőzi hirtelen haragját (Eteléről van szó). Másképpen szólva: adva egy teljes szerkezetű és egy elliptikus, azaz hiányos mondat; és a hiányos mondatba beleértjük a teljes mondat egyik szavát, rendszerint állítmányát (ezt Pethő József *hídelem*-nek nevezi; Riedl is megemlíti ezt a szerkezetet, de nem nevezi meg, Riedl 1982: 277).

„Itt az idő, hogy már birodalmát bírja,
 Miképen öröktől ez meg vagyon írva,
 Mély titku rovással, fent, a Világ-fáján:
Úr az egész földön, ha ez egy hibáján.»”
 (Buda halála, 8. ének,
 Hadúr mondja Eteléről)

„Hadd mondják az apák: »mi csak egy országot,
Birják ezek, íme, az egész világot!«”
 (Buda halála, 10. ének, Etele mondja)

Páncél fedi testök, sisak az orcájok,
 Úszni levegőben látszik paripájok,
 Két lilium; két toll lebeg alá hátra,
 Előre feszítve háromöles dárda:
 (Toldi szerelme 11/103, a második sor
 a kettős alany közismert példája)

6.3. Trópusok. Arany János izgalmas metaforáit sokan elemezték, most csak egyetlen különleges trópusra hívnám fel a figyelmet. A **metalépszisz** érdekes, nagyon ritka trópus, általában az ok-okozati metonímia alfajának tekintik, de nem az, mert más a gondolkodásbeli (kognitív) háttere. A metonímia lényege az ok-okozati viszony, a *metalépszisz* (görög: *metalépszisz*, latin: *transsumptio*) előzmény-következmény viszony felcserélésén alapuló szókép, sosem egyetlen szó, nagyon ritka (Fontanier 1977: 127–9). Homérosz következő sorára vezetik vissza:

„Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt” (*Odüsszeia* 15, 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé.

Nyugotra ő, a part keletre,
Szaladnak egymástól sietve.
A torony is indul, halad,
Katalin lábai alatt,
(Katalin, 4. rész)

„El, el...!” a mén gyorsan halad,
Futnak visszafelé a fák, –
Mellette versenyez a Vág,
De tajtékos habja, hiába,
Nem ér a paripa nyomába.
(Katalin, 11. rész)

Mérföldek azonban visszafelé futnak,
Tornyai, kastélyi eleven faluknak,
(Toldi szerelme 3/12)

Jellemző stíluseszköze Aranynek a **narratív metalépszisz**, azért jellemző, mert az olvasóval való kapcsolattartás retorikai eszköze.

A metalépszisznak tehát van egy sajátos értelmezése, amelyet Gerard Genette fejtett ki a *Figures* III. kötetében. Az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába *narratív metalépszisznak* nevezi. A külvilág, az olvasók is részt vesznek az elbeszélésben. Az író átlép az elbeszélésen kívüli világba, és bevonja az elbeszélésbe. Sterne művét, a *Tristram Shandy életét* hozza példának, tudniillik a következő mozzanat van a regényben: az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, hogy segítse Mr. Shandyt, hogy az ágyába fekhessen (Genette 1972: 243–6). (Jókai is gyakran alkalmazza a narratív metalépsziszt.)

Stb. – De minek vesződöm én
Ezekkel? innen-onnan meghajnallik
S addig *benézünk* a csösz-kaliba
Méccsel világított titkaiba.
(Bolond Istók 1/22)

Ti, kik ezt halljátok, szaladjatok innen!
Hallani is jobb lesz e csatát messzünnen;
Favágó emberhez sem jó állni közel:
Mert megrug a forgács, hogy többet nem eszel.
(A nagyidai cigányok, 3. ének,
a második sorpár példa, azaz parabola)

Lezárásként egy tréfás rímelést idézek. Ismeretes Arany verstani tanulmánya, a *Valami az asszonánról*. Az alábbi versike rímelése kontraasszonánc, így is lehet zárni az életet, víg-szomorkásan:

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj!
Érzem, szorul, feszül, fáj.
Ettől csappan meg a háj:
Ez mondja majd nekem: *állj!*
Hanem panaszt ne ejts, száj!
Az élet úgy se volt báj,
Meghalni jobb, ha – muszáj!
(Áj-váj, 1868)

7. Összefoglalás

7.1. A humor Arany felfogásában összetett érzelem: a felszíni derű mélyén keserűség bujkál. Bölcs magatartás: észleljük a körülöttünk lévő világ ellentmondásait, nem háborgunk, hanem rezignált derűvel szemléljük; de olykor vidáman (szívet dagasztó nevetéssel), olykor setéten (fekete humorral), gyakran vegyítve a szellemesség minden árnyalatával.

Arany hatalmas műveltségébe belefért a retorikai műveltség is, világosan látta a formális logikai érvelés és a retorikai érvelés különbségét. Tájékozottságát lehet versbeli reflexióival is bizonyítani; még fontosabb a közönséghez, az olvasókhöz való fordulása, sőt az olvasó bevonása a cselekménybe (narratív metalépszisz).

A retorikán az eredeti, két pilléren nyugvó, érvelést és stílust tanító, komplex retorikát értem. Az érvelés is lehet humoros, nemcsak a stílus, az érvelés humorára már az *Új retorika* megalkotója, Chaïm Perelman is felhívta a figyelmet.

Arany humorosan is alkalmazta a példát és az enthümémát, valamint a toposzokat, vagyis az általános érvforrásokat. Közülük a meghatározásra, az összehasonlításra és a viszonyokra (ok-okozat, ellentét, ellentmondás) hoztam példákat.

Gyakran alkalmazott zárójeles megjegyzéseket, reflexiókat és önreflexiókat. Stílusának gazdagságát csak néhány példával érzékeltettem, olyanokkal, amelyek segítik a mondat szerkezetek áttekintését és megértését, ilyen például a comparatio paratactica és a zeugma.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy kapcsolat van stíluseszközök és toposz-logika között, vagyis a stíluseszközök és a gondolkodási mintázatok között. Ez a kapcsolat mindig hangsúlyos volt a retorikákban. Ismerete két szempontból is hasznos. Segít a trópusok és a figurák elkülönítésében, továbbá segít

az egyes stílusesszközök meghatározásában. Az alábbi táblázat néhány kapcsolatot szemléltet:

<i>toposz</i>	<i>trópus (t), figura (f)</i>
meghatározás	szónoki meghatározás (f)
felosztás	felsorolás (f); szinekdoché (t)
osztályozás	halmozás (f)
összehasonlítás	metafora (t); hasonlat, mellérendelő összehasonlítás (f)
ok-okozat	metonímia (t)
előzmény-következmény	metalépszisz (t)
ellentét	antitheszisz, paradoxon (f); irónia (t)
ellentmondás	oximoron (f)

Arany igazi poeta doctus volt, nem könnyű olvasmány. A kortársak egészen biztosan könnyen olvasták, hiszen alapos retorikai-poétikai műveltséggel rendelkeztek, felismerhették és élvezték a retorikai érvelést és a bonyolult, alakzatos mondatszerkesztést. A mai olvasóknak, gimnazistáknak nincsen meg ez a retorikai-poétikai műveltségük, és – úgy tűnik – az új tankönyvek szerzői fel sem ismerték ennek jelentőségét (bizonyítják mindezt a felületes, elkent, sőt olykor hibás fogalmak az új irodalomkönyvekben). Éppen ezért Arany olvasását a retorikai-poétikai háttér megteremtésével lehetne segíteni, ahogy Babits is figyelmeztetett a retorikai-stilisztikai műveltség fontosságára *Irodalmi nevelés* című tanulmányában (jellemző módon Berzsenyitől idézett, gondolom, eszébe sem jutott 1909-ben, hogy Arany nehéz lehetne).

7.2. A régebbi irodalomtörténet Arany költészetének epikus vonulatát hangsúlyozta (pl. Beöthy, Riedl), majd Németh G. Béla tanulmányai nyomán a líra került előtérbe (így van ez a mai gimnáziumi kísérleti tankönyvben is), bár már csaknem egy negyedszázada hangsúlyozzák, hogy meg kellene az egyensúlyt teremteni (Nyilasy 1998). A tankönyvi hiányokra és egyoldalúságra utaló megjegyzéseim is az egyensúly megteremtését célozzák.

Egy kis kitérés kívánkozik ide. Jómagam tanítottam annak idején a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című költeményt, bizonyítják lapszéli jegyzeteim. És tanítottuk a *Domokos napra* címűt, a *Széchenyi emlékezetét*, a *Rendületlenül*, a *Magánybant*, egyszóval a filozofikus, közösségi mondanivalójú költeményeket. Ezek kimaradnak a mai tankönyvekből: mind a régebbiekből, mind az új OFI-s tankönyvből. Kimarad a *Buda halála*, csak megemlítik. A balladák közül kimarad a *Hunyadi-balladakör*, a *Rozgonyiné*, a *Rákócziné* (csak a bűn-bűnhődés balladáit szerepelnek). Kimaradnak a Szent Lászlóról szóló költemények. Kimarad a *Nemzetőr-dal*, amely népdallá vált, mint Petőfi számos dala, és kimaradnak a Petőfit sirató versek is. Az OFI-s könyv a humort használja mottóul (nem derül ki, miért), ugyanakkor kihagyja az olyan költeményeket is, mint *A bajusz*, *A tudós macskája*, *A fülemile*, *A Jóka ördöge*, a *Juliska elbujdosása*. Tehát a derűs, tréfás vonulat is kimarad. Egyszóval nem kapnak a mai diákok „pályaképet”. Ez azért szomorú, mert a tanterv csak hat pályaképet ír elő, a többi szerző a rejtélyes *portré* címke alá soroltatik.

Négyesy írja, hogy „Arany úgyszólván minden költeményében más-más hangot, más-más stílust próbál” (Négyesy 1917: 135). Ez a sokszínű Arany eltűnik a mai tankönyvekből.

„Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata” – írja Riedl Frigyes könyve mottójaként. S tegyük hozzá: megvan sajátos humora, derűje és bölcsessége.

„Arany fordulópont a magyar költészet történetében, dús kincstárú összegzője minden régiségnek és mai napig ilhető eszköztára minden modernségnek” – ekképp zárja Arany-tanulmányát Szörényi László (1989: 207).

Ezért kellene Arany költészetét méltóképpen, a maga összetettségében, sokoldalúságában tanítani a mai középiskolában: pályarajz címén nemcsak egy szűk metszetet, hanem a teljességet. És mindenekfelett Arany Jánost, az embert és a poeta doctust, mivel „nehéz volna elhatározni, hogy ő mint író és költő, vagy mint ember volt-e nagyobb” (Ercsey 1883: 211).

SZAKIRODALOM

- Aczél Petra – Bencze Lóránt 2007. *Hatékonyság és meggyőzés a kommunikációban. Gyakorlati retorika.* L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- Adamik Tamás főszerk. 2010. *Retorikai lexikon.* Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás 2012. A vallási tolerancia nyomai a magyar irodalomban. (Vörösmarty Mihály, Mikes Kelemen, Temesvári Pelbárt) *Sanctissima religio. Vallás- és irodalomtudományi tanulmányok.* Szent István Társulat, Budapest, 441–59.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2015. Jókai és a zárójelek. *Magyar Nyelv* 111: 449–56.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Arany János 1962. Széptani jegyzetek. *Arany János. Prózai művek I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 532–65.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika.* Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Babits Mihály 1978. Petőfi és Arany. *Esszék, tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 160–80.
- Barta János 1987. A nagyidai cigányok értelmezéséhez. *A pálya végén.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 53–70.
- Bebesi István 1924. A komikus, humoros és szatirikus stílus nyelvi és logikai formái. *Magyar Nyelvőr* 53: 69–74.
- Beöthy Zsolt 1896. Arany János. *Magyar irodalomtörténet.* Szerkesztette Beöthy Zsolt. Athenaeum, Budapest, 541–77.
- Bergson, Henri 1968/1900. *A nevetés.* Fordította Szávai Nándor. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Castiglione, Baldassare 2008. *Az udvari ember.* Fordította Vigh Éva. Mundus Kiadó, Budapest.
- Cicero, Marcus Tullius 2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei.* Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Corbett, Edward P. J. ed. 1969. Preface. *Rhetorical Analyses of Literary Works.* Oxford University Press, London–Toronto, VII–XXVIII. (Magyarul: Raázt Judit – Tóthfaluassy Zsófia Sarolta [szerk.] 2012. *A retorikai elemzés.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 83–98.)
- Cornificius 2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika.* Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Druzsín Ferenc 2003. *A nevetés költészete.* Pont Kiadó, Budapest.

- Ercsey Sándor 1883. *Arany János életéből. Gyulai Pál előszavával és Arany János hatvan levelével.* Ráth Mór, Budapest.
- Ercsey Sándor 2004. *Arany János életéből.* Literator, Nagyvárád.
- Ferenczy Géza 1957. Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. *Magyar Nyelvőr* 81: 387–402.
- Fontanier, Pierre 1977. *Les figures du discours.* Introduction par Gérard Genette. Flammarion, Paris.
- Hantz Jenő 1888. A humor és Arany János humora. *Figyelő* XXIV: 241–63, 351–88, XXV: 12–35.
- A. Jászó Anna 2014. A négy mestertípus – történeti és kognitív szempontból. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia.* Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 213–29.
- Kardos Gy. József 2008. A szellem fölénye. Humor, komikum, szatíra Arany János műveiben. *Nap-út* 1: 12–20.
- Kibédi Varga Áron 1983. Retorika, poétika, műfajok. *Irodalomtörténet* LXV/3: 542–92.
- Z. Kovács Zoltán 2001. Arany humor. Arany János, Bolond Istók és a humor. In: Z. Kovács Zoltán – Milbacher Róbert (szerk.): *A maradék öröme. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról.* Osiris – Pompeji, Budapest–Szeged, 148–79.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- Négyesy László 1917. Arany János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 13: 129–41.
- Németh László 1975. Arany János. *Az én katedrám. II. kiadás,* 564–78 (eredetileg: 1932).
- Nyilasy Balázs 1998. *Arany János.* Korona Kiadó, Budapest.
- Nyilasy Balázs 2011. *A 19. századi modern magyar románc.* Argumentum, Budapest.
- Pécseli Király Imre 2017/1639. *Bevezetés a retorikába két könyvben.* Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958. *La Nouvelle rhétorique. Traité de l'Argumentation.* Presses Universitaires de France, Paris.
- Perelman, Chaïm 1982. *The Realm of Rhetoric.* University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- Perelman, Chaïm (közlés alatt). *A retorika birodalma.* Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest (a francia eredeti: 1977).
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan.* Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Reviczky Gyula 1944. Arany mint humorista. *Reviczky Gyula összegyűjtött művei.* S. a. r. Paku Imre. Athenaeum, Budapest. (Fővárosi Lapok 1874, 231.)
- Riedl Frigyes 1982. *Arany János.* Szépirodalmi, Budapest (eredetileg: 1887).
- Sáfrán Györgyi 1973. *Arany János és Rozvány Erzsébet.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Sötér István 1965. Arany János. *A magyar irodalom története 4.* Szerk. Sötér István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 96–152.
- Szalay Károly 1983. *Komikum, szatíra, humor.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szili József 1996. *Arany hogy istenül. Az Arany-lira posztmodernsége.* Argumentum, Budapest.
- Szinnyei Ferenc 1903. A humorról szóló magyar elméleti irodalom. *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 653–66, 735–49.
- Szinnyei Ferenc 1905. Arany János humora. *Budapesti Szemle* 338: 229–50, 339: 373–99, 340: 56–90.
- Szörényi László 1989. „Multaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szörényi József 1858. *Ékesszólástan.* Heckenast, Pest.
- Tarjányi Eszter 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* Universitas Kiadó, Budapest.
- Tolnai Vilmos 1917. Arany nyelvészetéről. *Budapesti Szemle* CLXX: 360–74.
- Vargha Balázs 1994. *Arany János játéka.* Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Arany János költeményeit a következő kiadásból idéztem: *Arany János összes költeményei.* I–III. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

*Adamikné Jászó, Anna***Humour and wisdom in argumentation: on the basis of János Arany's epic poetry**

The theoretical introduction of this paper discusses János Arany's approach to humour and his rhetorical erudition. For instance, he was quite clear about the difference between formal logical argumentation and rhetorical argumentation. By *rhetoric*, the present author means the original, complex notion of rhetoric, resting on two pillars: argumentation and style. A humorous application of argumentation is discussed, for instance, in Chaïm Perelman's *New Rhetoric*.

Arany's humour is reflected by his application of rhetorical examples (paradeigma) and enthymemes, as well as that of toposes, that is, general sources of arguments. The paper cites a number of instances of toposes like definition (partition, categorisation), comparison, and relations (cause-and-effect, opposition, contradiction), mainly from Arany's epic poetry. Arany often employed parenthetical remarks, and humorous, sometimes ironic reflections and self-reflections. The profuseness of his style is illustrated by a handful of examples: ones that help the reader appreciate and comprehend sentence structures like *comparatio paratactica* and *zeugma*.

The author emphasises that stylistic devices and topos logic (patterns of thought) are inter-related. That interrelation has always been a major concern in systems of rhetoric. Familiarity with it is important for two reasons. It helps us distinguish between tropes and figures, and it helps us define the individual stylistic devices.

Literary historians used to emphasise the epic strand in Arany's poetry for a long time; later on, lyrical poems came to the fore (as in the current experimental textbook for secondary schools), even though it has been pointed out repeatedly over the past quarter of a century that equilibrium should be reached in this respect. Remarks concerning shortcomings and instances of bias in school-books also aim at creating balance.

Arany's poetry should be taught in today's secondary schools in its complex and versatile entirety: not just a narrow segment of his oeuvre but the complete picture, including his humorous poems. And above all, János Arany the man and *poeta doctus*, given that "it would be hard to tell if he was greater as a writer and poet, or as a man".

Keywords: humour, rhetoric, argumentation, example, enthymeme, topos logic, construction, figures of speech, tropes